

ΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Γ. ΚΟΛΙΑΣ

Η ΠΟΛΕΜΙΚΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ*

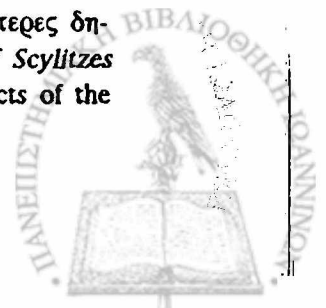
Τὰ τελευταία χρόνια έχει εκδηλωθεῖ ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἔρευνα τοῦ ὕλικου πολιτισμοῦ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ὡς ἐκ τούτου γιὰ τὶς τεχνικὲς γνώσεις καὶ δυνατότητές τους¹. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν νέων αὐτῶν ἐρευνῶν, σὲ συνδυασμὸ μὲ μία πρόσφατη, ἐκ νέου ἀνάγνωση τῶν ἐργασιῶν τοῦ L. White², ὁ ὁποῖος ἐξετάζει τὶς ἐξελίξεις στὴν τεχνολογία καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τους στὴν κοινωνία κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, μὲ ὁδήγησαν στὴν ἀπόφαση νὰ ἀναζητήσω πληροφορίες γιὰ τὴν «ὑψηλὴ» τεχνολογία πολέμου τῶν Βυζαντινῶν. Στόχος μου εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς θέσης ποὺ κατεῖχε τὸ Βυζάντιο στὸν τομέα αὐτὸν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ μεσαιωνικοῦ κόσμου. Κριτήριο γιὰ τὴν ἐπιλογή τῶν τμημάτων τοῦ ἐξοπλισμοῦ καὶ τῆς ἐξάρτυσης τοῦ πολεμιστῆ, στὰ ὁποῖα θὰ ἀναφερθῶ παρακάτω, ἀποτέλεσε ἡ σπουδαιότητά τους ὡς ἐπιτευγμάτων τῆς τεχνολογίας³.

* Μέρος τοῦ κειμένου ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτέλεσε ἀντικείμενο ἀνακοίνωσης στὸ Η' Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 22-24 Μαΐου 1987, καὶ διάλεξης ποὺ ὀργάνωσε ἡ Österreichische Byzantinische Gesellschaft στὶς 31 Μαΐου 1988 στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης.

1. H. Köpstein, «Gebrauchsgegenstände des Alltags in archäologischen und literarischen Quellen», στὸ: *Akten des XVI. Internationalen Byzantinistenkongresses I/1*, Wien 1981 = *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31/1 (1981) 355-375. A. Guillou (ἐκδ.), *Les outils dans les Balkans du Moyen Âge à nos jours* (Documents et recherches sur le monde byzantin, néohellénique et balkanique 14), Paris 1986. A. Bryer, «Byzantine Agricultural Implements: The Evidence of Medieval Illustrations of Hesiod's Works and Days», *The Annual of the British School at Athens* 81 (1986) 45-80. T. G. Kollias, *Byzantinische Waffen. Ein Beitrag zur byzantinischen Waffenkunde von den Anfängen bis zur lateinischen Eroberung* (Byzantina Vindobonensia 17), Wien 1988 (στὸ ἐξῆς: Kollias, *Waffen*).

2. L. White, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1963, (στὸ ἐξῆς: White, *Medieval Technology*). Ὁ ἴδιος, «Cultural Climates and Technological Advance in the Middle Ages», *Viator* 2 (1971) 171-201. Ὁ ἴδιος, «The Crusades and the Technological Thrust of the West», στὸ: V. J. Parry - M. E. Yapp (ἐκδ.), *Technology and Society in the Middle East*, London - New York - Toronto 1975, σ. 97-112. Ὁ ἴδιος, «Die Ausbreitung der Technik», στὸ: C. M. Cipolla (ἐκδ.), *Europäische Wirtschaftsgeschichte*, τ. Α', Stuttgart - New York 1983, σ. 91-110.

3. Γιὰ τὸν ὄπλισμό τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ βλ. Kollias, *Waffen* καὶ τὶς προγενέστερες δημοσιεύσεις τῶν A. B. Hoffmeyer, *Military Equipment in the Byzantine Manuscript of Scylitzes in Biblioteca Nacional in Madrid* (Gladius 5), Granada 1966, J. F. Haldon, «Some Aspects of the

Κατ' ἀρχὴν θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸν βαρεῖα ὄπλισμένο βυζαντινὸ ἱππέα. Βαρεῖα ὄπλισμένοι ἱππεῖς ἦταν γνωστοὶ στὸν αὐτοκρατορικὸ στρατὸ ἤδη ἀπὸ τὴν Ὑστερῆ Ἀρχαιότητα. Οἱ ἀντίπαλοι τοῦ Βυζαντίου Πέρσες διέθεταν τὸν κλιβανάριο, ἕναν σιδηρόφρακτο πολεμιστὴ πού πολεμοῦσε πάνω σὲ θωρακισμένο ἄλογο. ἤδη, πρὶν τὸν κλιβανάριο, οἱ Ρωμαῖοι ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν τὸν βαρεῖα ὄπλισμένο Πάρθο ἱππέα, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε καὶ τὸ πρότυπο τοῦ κλιβανάριου. Τὸ σῶμα τῶν κλιβαναρίων ἀποτελοῦσε τὸ πιὸ ἐπικίνδυνο τμῆμα τοῦ στρατοῦ τῶν Σασανιδῶν¹ (εἰκ. 1).

Ἄλλα βαρεῖα ὄπλισμένα σῶματα ἱππέων, πού ἐμπίπτουν στὴν περίοδο ζωῆς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, εἶναι ἐκεῖνα τῶν ἱπποτῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ εὐρύτερα γνωστά. Τὰ σῶματα αὐτά, ἀπὸ τὸ 1100 περίπου καὶ μετὰ, ἀπέκτησαν ἰδιαίτερη σημασία στὶς πολεμικὲς συγκρούσεις, τὴν ὁποία διατήρησαν ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνες· πολεμώντας σὲ συμπαγῆ παράταξη κατόρθωναν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον νὰ διασποῦν τὸ ἐχθρικό μέτωπο².

Ἄπὸ τὶς παραστάσεις ἔχει διαμορφωθεῖ γιὰ τὸν ἱππέα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ ἡ εἰκόνα ἑνὸς ἐλαφροῦ ὄπλισμένου, μᾶλλον εὐκίνητου πολεμιστῆ³

Byzantine Military Technology from the Sixth to the Tenth Centuries», *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 (1975) 11-47 καὶ P. Schreiner, «Zur Ausrüstung des Kriegers in Byzanz, dem Kiever Rußland und Nordeuropa nach bildlichen und literarischen Quellen», στό: *Les pays du Nord et Byzance (Scandinavie et Byzance)*. Actes du colloque nordique et international de byzantinologie tenu à Uppsala 20-22 avril 1979, Uppsala 1981, 215-236.

1. Γιὰ τὸν Πέρση κλιβανάριο βλ. O. Gamber, «Kataphrakten, Clibanarier, Normannenreiter», *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien* 64 (1968) 7-44, κυρίως 23 κ.έ., A. D. Bivar, «Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier», *Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972) 271-291, κυρίως 277, J. W. Eadie, «The Development of Roman Mailed Cavalry», *Journal of Roman Studies* 57 (1967) 161-173, ἐδῶ 169 κ.έ., ὅπου ἐπισημαίνονται καὶ οἱ ἀδυναμίες ἑνὸς τέτοιου σώματος, J. M. Diethart - P. Dintsis, «Die Leontoklibanarier. Versuch einer archäologisch - papyrologischen Zusammenschau», στό: *Βυζάντιος. Festschrift für H. Hunger zum 70. Geburtstag*, Wien 1984, 67-84, J. C. Coulston, «Roman, Parthian and Sassanid Tactical Developments», στό: Ph. Freeman - D. Kennedy (ἐκδ.), *The Defense of the Roman and Byzantine East. Proceedings of a Colloquium held at the University of Sheffield in April 1986, μέρος Α'* (British Institute of Archaeology at Ankara, Monograph 8), Oxford 1986, σ. 59-75 καὶ Koliaς, *Waffen* 40-41.

2. Γιὰ τοὺς βαρεῖα ὄπλισμένους ἱππεῖς τῆς Δύσεως βλ. J. F. Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages. From the Eight Century to 1340*, Amsterdam - New York - Oxford 1977 καὶ C. M. Gillmor, «Cavalry, European», στό: *Dictionary of the Middle Ages*, τ. Γ' (1983) 200-208 μὲ πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. καὶ D. Nicolle, «The Impact of the European Couched Lance on Muslim Military Tradition», *The Journal of the Arms and Armour Society* 10 (1980) 6-40, ὅπου μεταξὺ ἄλλων γίνεται μνεῖα τῆς μειονεκτικῆς θέσης τῶν ἱππέων αὐτῶν, ὅταν ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν εὐκίνητα σῶματα ἱππέων καὶ μάλιστα σὲ μὴ πρόσφορο γι' αὐτοὺς ἔδαφος.

3. Γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων στὴ βυζαντινὴ τέχνη βλ. A. Chatzinikolaou, «Heilige», στό: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, τ. Β' (1971), σ. 1034-1093,

(εἰκ. 2). Ἡ ἄποψη αὐτή, ἐφ' ὅσον γίνεται λόγος γιὰ τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ ἱππικοῦ τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀνταποκρίνεται σὲ γενικὲς γραμμὲς στὴν πραγματικότητα. Πράγματι, ἡ πλειονότητα τῶν βυζαντινῶν ἱππέων δὲν ἦταν βαρεῖα ὀπλισμένη.

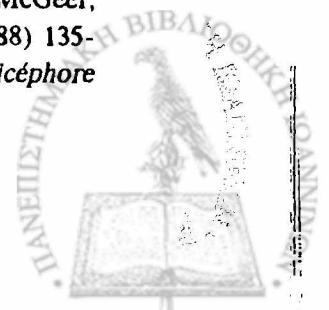
Ἡ ἴδια διαπίστωση ὁμοίως ἰσχύει γενικότερα γιὰ τοὺς στρατοὺς τῆς (Ἵστερης) Ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Μεσαίωνα. Οἱ κλιβανάριοι ἀποτελοῦσαν ἓνα ἀριθμητικὰ μικρὸ, ἐπίλεκτο τμήμα τοῦ στρατοῦ τῶν Σασανιδῶν, τὸ ἴδιο δὲ συνέβαινε μὲ τοὺς «σιδηρόφρακτους» ἱππότες τῆς Δύσεως, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἦταν ἓνα μικρὸ κλάσμα τοῦ συνόλου τῶν πολεμιστῶν¹. Ἔτσι, ἂν ἐξετάσουμε συγκριτικὰ τὶς τρεῖς κατηγορίες ἱππέων ποὺ προαναφέρθηκαν καὶ ποὺ θεωροῦνται χαρακτηριστικὲς γιὰ τοὺς στρατοὺς ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονται, δηλαδή, τὸν Πέρση κλιβανάριο, τὸν ἱππότη τῆς Δύσεως καὶ τὸν βυζαντινὸ ἱπέα, ὅπως αὐτὸς εἶναι εὐρύτερα γνωστός, κινδυνεύουμε νὰ ὑποπέσουμε σὲ λάθος συγκρίνοντας ἀνόμοια εἶδη.

Ἡ στρατιωτικὴ ἡγεσία τοῦ Βυζαντίου ἐπεδίωκε πάντοτε νὰ συνδυάζει κατὰ τὴ διάρκειά τῶν πολεμικῶν συγκρούσεων πεζικὲς καὶ ἱππικὲς δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ὄφειλαν νὰ διαθέτουν τόσο ἐλαφρὰ, ὅσο καὶ βαρεῖα ὀπλισμένους στρατιῶτες. Τὸ ἐλαφρὸν πεζικὸ εἶχε ὡς ἀποστολή, κυρίως, τὴν ὑποστήριξη τῶν «σκουτάτων», τοῦ βαρέως πεζικοῦ, καὶ τὸ σφυροκόπημα τοῦ ἐχθροῦ μὲ «ἀκοντίσεις» κάθε εἶδους. Τὸ βαρὺ πεζικὸ ἦταν χρήσιμο γιὰ τὴν ἀσφαλὴ φύλαξη ὀρισμένων θέσεων, χρησίμευε λόγω τῆς σταθερότητάς του ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν ἄλλων σωμάτων κατὰ τὴ διάρκειά μιᾶς μάχης καὶ συχνὰ ἐπιφορτιζόταν μὲ τὴν ἐξουδετέρωση ἀντιπάλων, πεζικῶν ἢ ἱππικῶν, δυνάμεων².

κυρίως 52-59. Βλ. ἐπίσης τὶς σύντομες περιγραφὲς τῆς ἐμφάνισης τῶν στρατιωτικῶν σὲ ὀρισμένες ἐκδόσεις εἰκονογραφημένων χειρογράφων ἢ συλλογῶν νομισμάτων, π.χ. J. Lassus, *L'illustration byzantine du Livre des rois: Vaticanus graecus 333* (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques 9), Paris 1973, 13-14, Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Αἱ μικρογραφίαι τοῦ Μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου εἰς τὸν κώδικα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας* (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν 2), Ἀθήνα - Βενετία 1966, 74-76, Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* (ἐκδ. A. R. Bellinger - Ph. Grierson), Washington 1966-1973, τ. Β': *Phocas to Theodosius III 602-717*, μέρος Α', σ. 71-75, τ. Γ': *Leo III to Nicephorus III 717-1081*, μέρος Α', σ. 125-126.

1. Πρβλ. R. J. Bartlett, «Technique militaire et pouvoir politique, 900-1300», *Annales* 41 (1986) 1135-1159, ἐδῶ 1136.

2. Γιὰ τὸν συνδυασμὸ ἱππικοῦ καὶ πεζικοῦ κατὰ τὴ διάρκειά τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων βλ. Ch. Oman, *A History of War in the Middle Ages*, New York 1924, τ. Α', σ. 193 κ.έ. καὶ Kollias, *Waffen* 28-29. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ βαρέως πεζικοῦ, ἰδίως κατὰ τὸν Ι' αἰ., βλ. E. McGeer, «Infantry versus Cavalry: The Byzantine Response», *Revue des Études Byzantines* 46 (1988) 135-145 καὶ G. Dagron - H. Mihăescu, *Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963-969)*, Paris 1986, 190-193.

Τὸ ἱππικὸ, πού ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες εἶχε ἀρχίσει νὰ φέρει τὸ κυρίως βάρος στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, περιλάμβανε στὶς τάξεις του ἑλαφρὰ καὶ βαρεῖα ὄπλισμένους ἄνδρες. Οἱ πρώτες γραμμὲς μιᾶς παρατάξεως καταλαμβάνονταν ἀπὸ θωρακισμένους ἱππεῖς, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ στρατεύματος ἀποτελοῦσαν οἱ ἑλαφρὰ ὄπλισμένοι. Συνήθως ἐπιδιωκόταν ὁ συνδυασμὸς τόσο τῆς ἀποτελεσματικότητος ἐνὸς συμπαγοῦς τεθωρακισμένου σώματος («κατάφρακτοι», «δηφένσορες»), ὅσο καὶ τῆς εὐελιξίας ἐνὸς ἑλαφροῦ, αἰφνιδιαστικὰ ἐπιτιθέμενου καὶ σύντομα ἀποσυρόμενου σώματος («[προ]κουρσατορες», «κούρσορες»). Ὁ συνδυασμὸς αὐτὸς μποροῦσε νὰ ἐφαρμοσθεῖ σὲ μία καὶ τὴν αὐτὴ μάχη ἢ καὶ σὲ διαφορετικὲς, συνυπῆρχαν δηλαδὴ τὰ δύο σώματα καὶ ἀνάλογα μὲ τὶς περιστάσεις ἀξιοποιοῦνταν τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο¹. Βέβαια, τὸ μεγάλο κόστος τοῦ ὄπλισμοῦ, οἱ σχετικὰ ὑψηλὲς θερμοκρασίαις πού ἐπικρατοῦσαν κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνες —τὴν ἐποχὴ, δηλαδή, κατὰ τὴν ὁποία κυρίως λάμβαναν χώρα οἱ ἐχθροπραξίαις— καὶ πού ἦταν ἰδιαίτερα δυσάρεστες γιὰ τοὺς βαρεῖα ὄπλισμένους καὶ θωρακισμένους, καθὼς καὶ ἡ ἀνάγκη ἀντιμετώπισης συχνὰ εὐκίνητων ἱππέων, ἐξοικειωμένων στὴ χρήση τοῦ τόξου, ἐπέβαλλαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἱππικοῦ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑλαφρὰ ὄπλισμένους.

Οἱ βαρεῖα ὄπλισμένοι ἱππεῖς ἀποτελοῦσαν, λοιπόν, ἓνα τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, μικρὸ σὲ σχέση μὲ τὸ σύνολο. Τὸ τμῆμα αὐτὸ λάμβανε μέρος στὴ μάχη μόνο ὑπὸ ὀρισμένες συνθῆκες. Παράλληλα, βαρεῖα ὄπλισμένοι ἦταν οἱ ἱππεῖς, πού κατὰ τὴ διάρκεια ἐκστρατειῶν ἀποτελοῦσαν τὴ φρουρὰ τοῦ αὐτοκράτορα ἢ κάποιου ἄλλου στρατιωτικοῦ ἡγέτη².

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω συμπεριλαμβάνονταν στὸν βυζαντινὸ στρατὸ

1. Βλ. Μαυρικίου, *Στρατηγικόν* (ἐκδ. G. T. Dennis - E. Gamillscheg, *Das Strategikon des Maurikios* [CFHB 17], Wien 1981) Β 3-4 (σ. 118-120), 8 (σ. 126). Στ 1-5 (σ. 216-222). Λέοντος ΣΤ', *Τακτικά* (*Patrologia Graeca* 107) Δ 20-21 (704B-C). Στ 2-23 (721A-728A). ΙΗ 7-10 (948A-C), 144-146 (984D-985B). Συλλογὴ τακτικῶν (ἐκδ. A. Dain, *Sylloge Tacticorum quae olim «Inedita Leonis Tactica» dicebatur*, Paris 1938) ΛΘ-Μ (σ. 61-64), ΜΣτ-ΜΖ (σ. 77-93). *Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου δεσπότη* (ἐκδ. J. Kulakovskij, *Nicephori Praecepta militaria ex codice Mosquensi* [Mémoires Acad. imp. St. Pétersbourg VIIIe série, Cl. hist.-phil. VIII 9], St. Pétersbourg 1908) 10, 15-18, 15. Βλ. ἐπίσης A.D. Bivar, *δ.π.* (σ. 18, σημ. 1) 289-290, B. Leib, *Anne Comnene, Alexiade*, τ. Α', Paris 1967, σ. LIV, LXI-LXII μὲ τὶς παραπομπὲς στὸ κείμενο τῆς Ἀλεξιάδος, N. Zbinden, *Abendländische Ritter, Griechen und Türken im ersten Kreuzzug (Zur Problematik ihrer Begegnung)* (Texte u. Forschungen z. byzantinisch-neugriechischen Philologie 48), Ἀθήνα 1975, 98-101, 121-122, N. Tobias, «The Tactics and Strategy of Alexius Comnenus at Calavrytae, 1078», *Byzantine Studies/Études Byzantines* 6 (1979) 193-211.

2. Μαυρικίου, *Στρατηγικόν* Α 2, 6 κ.έ. (σ. 76-78), ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸν ὄπλισμὸ τῶν διαφόρων ἀξιωματικῶν, τῶν βουκελλαρίων καὶ τῶν φοιδεράτων. Πρβλ. Προκοπίου, *Ἵπὲρ τῶν πολέμων* (ἐκδ. J. Haury - G. Wirth, *Procopii Caesarensis opera omnia*, τ. Β', Leipzig 1963) VI 2,21-23 (σ. 157,6-21): ὁ ἀμυντικὸς ὄπλισμὸς τοῦ δορυφόρου τοῦ Βελισαρίου Βῶχα ἀντέχει στὰ κτυπήματα πολλῶν ἐχθρικών δοράτων. Βλ. καὶ παρακάτω σ. 23.

ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὴν πτώση τῆς Αὐτοκρατορίας σιδηρόφρακτοι ἱππεῖς, πράγμα ποὺ συνέβαινε καὶ στοὺς ἄλλους σύγχρονους τοῦ στρατοῦς. Σὲ ὄλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις αὐτοὶ ἀποτελοῦσαν ἀπλῶς ἓνα μέρος τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων καὶ κατὰ καιροὺς ἀποκτοῦσαν μεγαλύτερη ἢ μικρότερη σημασία.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν βαρέων πολεμιστῶν στὴ Δύση συνδέεται ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Οἱ ἱππεῖς, ἐξοπλισμένοι μὲ πλήρη καὶ βαρὺ ὄπλισμό καὶ συνοδευόμενοι ἀπὸ τοὺς ἀπαραίτητους ἵπποκόμους, ἐμφανίσθηκαν στὴ Δύση, ὅταν ἀπέκτησαν μεγάλες ἐκτάσεις γῆς ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῶν ὁποίων μποροῦσαν νὰ ἐξασφαλίσουν ἓναν τέτοιον ὄπλισμό¹.

Ἄν μὲ ἀφετηρία τὴ διαπίστωση αὐτὴ θελήσουμε νὰ δημιουργήσουμε ἓνα μοντέλο καὶ ἀναζητήσουμε τὴν ἐπαλήθευσή του καὶ στὸ Βυζάντιο, εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ ὀδηγηθοῦμε στὸ ἐπισφαλές συμπέρασμα ὅτι σὲ μία περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία δὲν διαπιστώνεται ἰδιαίτερη αὐξηση τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας στὸ Βυζάντιο (π.χ. τὸν Ζ' καὶ Η' αἰῶνα), δὲν ὑπῆρχαν βαρεῖα ὄπλισμένοι ἱππεῖς στὶς τάξεις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ. Ἐξ ἴσου ἐπισφαλὴς θὰ εἶναι καὶ ἡ ἀντίστροφη σκέψη, ὅτι, δηλαδή, τυχόν πληροφορίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ βαρεῖα ὄπλισμένων πολεμιστῶν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς σαφεῖς μαρτυρίες γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Καὶ ὁμοίως, τὸν δεύτερο, τουλάχιστον, συλλογισμό φαίνεται νὰ κάνουν ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς, ὅταν συνδέουν τὴν ἀναφορὰ κατὰφρακτων ἱππέων στὴ *Στρατιωτικὴν ἔκθεσιν καὶ σύνταξιν Νικηφόρου δεσπότη* μὲ τὴν πληροφορία γιὰ τριπλασιασμό ἐπὶ Νικηφόρου Β' Φωκά τῆς ἀξίας τῶν κτημάτων, ἀπὸ τὰ ὁποία οἱ στρατιῶτες ἐξασφάλιζαν τὰ ἔσοδα στρατεύσεως καὶ ἐξοπλισμοῦ τους². Θεωροῦν, δηλαδή, ὅτι προϋπόθεση γιὰ τὴ δημιουργία τέτοιων στρατιωτικῶν σωμάτων ἦταν ἡ αὐξηση τῆς ἀξίας τῶν στρατιωτοπιῶν, αὐξηση ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ὀδήγησε στὴν ἐξάπλωση καὶ ἐνίσχυση τῆς ἀριστοκρατίας³. Οἱ τελευταῖες αὐτὲς ἀπόψεις προϋποθέτουν, βέβαια, ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση αὐτὴ τοῦ Νικηφόρου ὁ βυζαντινὸς στρατὸς δὲν διέθετε βαρεῖα ὄπλισμένους πολεμιστὲς.

1. M. Bloch, *Ἡ φεουδαλικὴ κοινωνία*, Αθήνα 1987, 221 κ.έ. L. White, *Medieval Technology* 1-38. Ph. Contamine, *La guerre au Moyen Âge* (Nouvelle Clio 24), Paris 1986, 108-111, 315-320.

2. Σ. 10 κ.έ. (Kulakovskij).

3. Νεαρά Coll. III, ἀρ. 22, 'Ι. καὶ Π. Ζέπος, *Jus Graecoromanum* τ. Α', Ἀθήναι 1931, σ. 255-256. Σκοπεύω στὸ προσεχές μέλλον νὰ ἀφιερῶσω μιὰ μελέτη στὴ νεαρά αὐτὴ τοῦ Νικηφόρου.

4. C. Neumann, *Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen*, Berlin 1894, σ. 56, G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Bruxelles 1954, σ. 14, A. P. Kazdan, «Vizantijskaja armija v IX-X vekach», *Učenyje Zapiski Velikolocgogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Instituta*, Velikie Luki 1954, 18-31. Βλ. ὁμοίως P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the twelfth Century. The Sources and Problems*, Galway 1979, 130-131: «But one should not make the Novel say more than it does, and attribute here again reactionary, aristocratic, feudal intentions to Nicephorus Phocas».

Πιστεύω ότι οι καβαλλάριοι κάτοχοι στρατιωτικῶν κτημάτων δὲν ἦταν ιδιαίτερα βαρειά ὄπλισμένοι ἢ, τουλάχιστον, δὲν ἦταν στὴν πλειονότητά τους. Οἱ πολεμιστὲς αὐτοὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποτελοῦσαν τὰ ἐπίλεκτα σώματα τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, ὄχι μόνο γιατί —ιδίως στὶς περιπτώσεις προσωπικῆς στράτευσης τοῦ κατόχου τοῦ κτήματος— ἐπρόκειτο γιὰ ἐποχικοὺς πολεμιστὲς, ἀλλὰ καὶ γιατί σὲ περίπτωση ἀπώλειας τοῦ ἀλόγου ἢ φθορᾶς μέρους τοῦ ὄπλισμοῦ τους θὰ ἦταν δυσχερῆς ἢ ἀντικατάστασή του¹. Ἀντίθετα, ἡ κεντρικὴ ἐξουσία εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ ἐξοπλίζει ἐπίλεκτα σώματα ἢ, τὸ λιγότερο, νὰ προσλαμβάνει ὡς μισθοφόρους βαρειά ὄπλισμένους ἵππεις, πού, εἴτε θὰ ὑπηρετοῦσαν στὴν προσωπικὴ φρουρὰ τοῦ αὐτοκράτορα ἢ γενικότερα τοῦ στρατιωτικοῦ ἡγέτη κατὰ τὴ διάρκεια ἐκστρατειῶν, εἴτε θὰ ἀναλάμβαναν τὸν ρόλο τοῦ συμπαγοῦς ἐφιππου ἐπίλεκτου σώματος, πού θὰ διασποῦσε τὶς γραμμὲς τοῦ ἐχθροῦ. Εἶναι, βέβαια, αὐτονόητο ὅτι οἱ ἀνώτεροι στρατιωτικοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ οἱ πλούσιοι γαιοκτήμονες, ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν ὁποίων σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπιλέγονταν οἱ τελευταῖοι, καθὼς καὶ ἓνας ἀριθμὸς πολεμιστῶν γύρω τους ἦταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ὄπλισμένοι. Αὐτοὶ διέθεταν τὰ οἰκονομικὰ μέσα καὶ δὲν ἀντιμετώπιζαν δυσκολίες, ὅταν ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσουν πλήρη πολεμικὸ ἐξοπλισμὸ, πολεμικοὺς ἵππους, ὑποζύγια καὶ τοὺς ἀπαραίτητους συνοδοὺς πού καθιστοῦσαν ἀναγκαίους οἱ συνθήκες ἐκστρατείας. Τυχόν στενότητα στὴν παραγωγὴ μιᾶς χρονιάς, ἢ ὁποία θὰ εἶχε ὡς συνέπεια τὴ μείωση τῶν ἀποθεμάτων σὲ ζωοτροφές ἢ προβλήματα στὴν ἐξασφάλιση πρώτων ὑλῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ὄπλων (π.χ. σιδήρου, λόγω ἀπώλειας πλούσιων σὲ κοιτάσματα περιοχῶν), δὲν ἐπηρέαζε τὴν ἀριότητα τοῦ ἐξοπλισμοῦ τέτοιων ἀτόμων, ἐφ' ὅσον εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀγοράζουν, ἔστω καὶ σὲ ἱψηλές τιμές, τὰ ἀπαραίτητα αὐτὰ εἶδη². Στὸ σημεῖο αὐτὸ διαπιστώνουμε πράγματι

1. Δὲν εἶναι στοὺς στόχους τῆς παρούσας ἐργασίας ἡ διερεύνηση τοῦ πολυσυζητημένου καὶ ὁμως ἀνοικτοῦ ἀκόμη θέματος τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων.

2. Ἐχει ἐπισημανθεῖ ἡ σημασία τῆς δυνατότητας παραγωγῆς βρώμης καὶ ἄλλων ζωοτροφῶν γιὰ τὴν ἐκτροφή ἀλόγων καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἵππου στὸν Μεσαίωνα. Βλ. C. Cahen, «Technique et organisation socio-militaire dans le monde musulman "classique"», στό: *Structures féodales et féodalisme dans l' Occident méditerranéen (Xe-XIIIe siècles)*. Colloque intern. organisé par le Centre National de la Recherche Scientifique et l' École Française de Rome, Rome, 10-13 octobre 1978, Roma 1980, σ. 691-698, ἐδῶ 695-696. Β. S. Bachrach, «Animals and Warfare in Early Medieval Europe», στό: *L' uomo di fronte al mondo animale nell' alto medioevo* (Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo 31), Spoleto 1985, σ. 707-764, ἐδῶ 750. L. White, *Medieval Technology*, σ. 72 κ.έ. Πρβλ. N. Kondov, «Über den wahrscheinlichen Weizenertrag auf der Balkanhalbinsel im Mittelalter», *Études Balkaniques* 1974, 1, σ. 97-109. Ἡ ἀφθονία ἢ ἔλλειψη ζωοτροφῶν ἐπηρέαζε τὴ δυνατότητα συντήρησης ἵππου ἀπὸ τὸν εὐρύτερο πληθυσμὸ· ἐπηρέαζε ὁμως πολὺ λιγότερο ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ συντήρηση ἵππων ἀπὸ τὸ κράτος καὶ τοὺς οἰκονομικὰ ἰσχυροὺς, οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἀνέπτυξα, ἐπ' ἀνδρῶν τὸ στράτευμα μὲ βαρειά ὄπλισμένους ἵππεις.

μία ἄμεση σχέση μεταξύ τῆς κοινωνικῆς προέλευσης καὶ οἰκονομικῆς δύναμης ἑνὸς ἀτόμου καὶ τοῦ ἐξοπλισμοῦ του.

Πῶς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὁμως τὸ γεγονός, ὅτι στίς παραστάσεις τῆς βυζαντινῆς τέχνης δὲν ἀπαντοῦν καθόλου βαρεῖα ὀπλισμένοι ἵππεις;

Τὸ πρόβλημα αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ ἀφ' ἑνὸς σὲ σχέση μὲ τὶς γραπτὲς πηγές, οἱ ὁποῖες, ἀντίθετα, δίνουν πληροφορίες γιὰ τέτοιου εἴδους πολεμιστές, ἀφ' ἑτέρου λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν τὸν χαρακτήρα τῶν ἀνωτέρω παραστάσεων καὶ τὸν ἀπώτερο σκοπὸ τῆς δημιουργίας τους.

Ἄν μελετήσουμε τὶς γραπτὲς πηγές, θὰ βροῦμε ἀναφορὲς βαρέων ἵππέων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὅλες σχεδὸν τὶς περιόδους τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἰουλιανό, ὁ αὐτοκράτορας Κωνσταντῖος ἐξόπλισε ἕνα σῶμα ἵππέων, ὁ ἀλυσιδωτὸς θώρακας τῶν ὁποίων δὲν ἄφηνε ἀκάλυπτο οὔτε ἕνα δάκτυλό τους¹. Ἀντίστοιχα θωρακισμένα πρέπει νὰ ἦταν καὶ τὰ ἄλογά τους. Ὡς πρότυπο γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ σώματος αὐτοῦ χρησίμευσε ὁ Πέρσης κλιβανάριος. Οἱ δορυφόροι καὶ οἱ βουκελλάριοι ἦ ἔστω μέρος αὐτῶν, ποὺ ἀκολουθοῦσαν ἰσχυρὰ πρόσωπα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ, δὲν ἄφηναν κανένα μέρος τοῦ σώματός τους ἀκάλυπτο. Αὐτὸ διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς σποραδικὲς ἀναφορὲς τραυματισμῶν τους, οἱ ὁποῖοι ἐπέρχονταν στὰ μικρά, ἀλλὰ ἀναπόφευκτα ἀνοίγματα μιᾶς συμπαγοῦς θωράκισης, ὅπως γύρω ἀπὸ τὰ μάτια ἢ στὰ σημεῖα ποὺ ἐνώνονταν δύο διαφορετικὰ μέρη τοῦ ἀμυντικοῦ ὀπλισμοῦ (π.χ. στὸν λαιμό)². Γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ μᾶς πληροφορεῖ τὸ ἀνώνυμο ἔργο *Περὶ στρατηγίας*, ὅτι οἱ ἵπποι τῶν «πρωτοστατούντων» σὲ μία ἵππικὴ φάλαγγα προστατεύονταν ἀπὸ «προμετωπίδιά τε καὶ περιστέρνια σιδηρᾶ, πρὸς δὲ καὶ περιτραχήλια»³. Οἱ ἀξιωματικοί, ὑπαξιωματικοὶ καὶ βουκελλάριοι στὸ *Στρατηγικόν* τοῦ Μαυρικίου παρουσιάζονται ἐπίσης πολὺ καλὰ ἐξοπλισμένοι⁴, ἐνῶ ὁ Θεοφάνης ὀμιλεῖ γιὰ «κατάφρακτα νευρικά», ποὺ προστάτευαν τὸ κεφάλι τοῦ ἀλόγου τοῦ αὐτοκράτορα Ἡρακλείου⁵. Ἡ ἔλλειψη πληροφο-

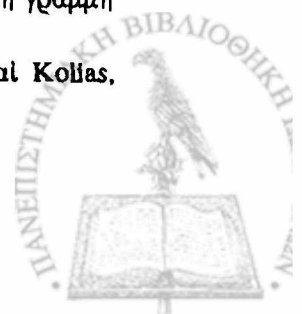
1. Ἰουλιανοῦ, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖον*, ἐκδ. J. Bidez, *L'empereur Julien. Oeuvres complètes. II Discours de Julien César*, Paris 1932, παρ. 30, 8 κ.έ. (σ. 54-55). Πρβλ. Ammianus Marcellinus 16, 10, 8 (ἐκδ. W. Seyfarth, *Ammianus Marcellinus Römische Geschichte*, τ. Α' (Schriften und Quellen der alten Welt 21, 1), Berlin 1968, σ. 176. Βλ. καὶ Kollias, *Waffen* 69.

2. Προκοπίου, *Ἐπιτομὴ τῶν πολέμων* V 22, 4 (Haury-Wirth, τ. Β', σ. 108, 19-22), VIII 8, 35 (τ. Β' 524, 12 κ.έ.), VI 2, 14-18 (τ. Β', σ. 159, 9-24), VI 5, 24-27 (τ. Β' 173, 19-22).

3. Κεφ. ΙΖ 12 κ.έ. (ἐκδ. G. T. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises* [CFHB 25], Dumbarton Oaks 1985, σ. 56-58).

4. A 2, 6 κ.έ., κυρίως 35-39 (σ. 76-80). Βλ. ἐπίσης Λέοντος Στ', *Τακτικά* Στ 2 κ.έ. (721B-724C): οἱ ἵπποι τῶν ἀξιωματικῶν, τῶν ἐπιλέκτων καὶ τῶν παρατασσομένων στὴν πρώτη γραμμὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι θωρακισμένοι.

5. Ἐκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, Lipsiae 1883, σ. 318, 28. Βλ. καὶ Kollias, *Waffen* 55 καὶ 79.

ριών για τὸν ὄπλισμό τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων» δὲν θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τῆς ἀμυνας ἐναντι τῆς ἐπέκτασης τῶν Ἀράβων παραμελήθηκε ὁ ὄπλισμός. Θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποδοθεῖ στὸ «χάσμα» ποὺ παρουσιάζει ἡ παράδοση τῶν πηγῶν. Παράλληλα, θὰ πρέπει γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ βυζαντινὴ στρατιωτικὴ διοίκηση συνέχισε τὴν προσπάθειά της νὰ συνδυάζει στὶς τάξεις τοῦ στρατεύματος ἑλαφρὰ καὶ βαρεῖα ὄπλισμένους¹. Βαρύτατα ὄπλισμένοι κατάφρακτοι ἀπαντοῦν, ὅπως ἀναφέρθηκε, καὶ στὸ ἔργο *Στρατηγικὴ ἔκθεσις καὶ σύνταξις Νικηφόρου δεσπότη* (β' μισὸ τοῦ I' αἰώνα)², ἐνῶ ὁ Λέων Διάκονος κάνει λόγο συχνὰ γιὰ «πανσίδηρους ἱππότες»³. Τὰ ἐπίλεκτα τάγματα, ὅπως αὐτὰ τῶν ἱκανάτων, τῶν ἀθανάτων καὶ τῶν ἀρχοντοπούλων, γιὰ τὴ συγκρότηση καὶ ἐκπαίδευση τῶν ὁποίων ἐνδιαφέρονταν οἱ ἴδιοι οἱ αὐτοκράτορες, διέθεταν ὅπωςδῆποτε ἕναν ἰδιαίτερα ἐπιμελημένο καὶ βαρὺ ὄπλισμό, γιὰ τὸν ὁποῖο φρόντιζε τὸ δημόσιο ταμεῖο⁴. Ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνός, στὴν προσπάθειά του νὰ συγκρατήσῃ τὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας, φρόντιζε νὰ ἐξασφαλίζει μισθοφόρους ἢ νὰ ἐξοπλίζει ἐντόπιο στρατό, ποὺ περιλάμβανε τόσο ἑλαφρὰ, ὅσο καὶ βαρεῖα ὄπλισμένους ἱππεῖς⁵. Τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολούθησαν καὶ οἱ διάδοχοί του⁶. Ὁ αὐτοκράτορας Μανουὴλ Α' ἔφερε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μάχης περικεφαλαία μὲ προσωπεῖο, ποὺ, σύμφωνα μὲ τὸν Ἰωάννη Κίνναμο, ἦταν σὲ θέση νὰ ἀνθέξει ἰσχυρὸ κτύπημα σπαθιοῦ⁷.

1. Βλ. J. F. Haldon, «Some Aspects of Byzantine Military Technology», *δ.π.* (σ. 17, σημ. 3), σ. 42-43, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ γιὰ χειροτέρευση τῆς ποιότητας τοῦ ὄπλισμοῦ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ. Γιὰ τὶς στρατιωτικὲς δυνάμεις τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὴν περίοδο τῶν ἀμυντικῶν πολέμων ἐναντίον τῶν Ἀράβων βλ. R. - J. Lillie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber* (Miscelanea Byzantina Monacensia 22), München 1976, ἰδίως σ. 314-330.

2. Σ. 11, 5 κ.έ. Βλ. καὶ Kollias, *Waffen* 78.

3. Ἔκδ. C. B. Hase, *Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem*, Bonnae 1828, σ. 59,4 κ.έ., 78,21, 140,11 καὶ ἄλλοῦ.

4. Βλ. H. - J. Kühn, *Die Tagmata. Studien zur Organisation der byzantinischen Landsstreitkräfte vom 9. bis zum 11. Jahrhundert*, Διδ. διατρ. (δακτυλογρ.), Tübingen 1988. J. F. Haldon, *Byzantine Praetorians. An Administrative, Institutional and Social Survey of the Opsikion and Tagmata, c. 580-900* (Ποικίλα βυζαντινὰ 3), Bonn 1984, 117 κ.έ., 138, 318-323.

5. Βλ. F. Chalandon, *Les Comnène. Études sur l'empire byzantin au XIe et XIIe siècles: I. Essai sur le regne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118)*, Paris 1900, B. Leib, *δ.π.*, F.-L. Ganshof, «Robert le Frison et Alexis Comnène», *Byzantion* 31 (1961) 57-74, N. Tobias, *δ.π.*, N. Zbinden, *δ.π.* (σ. 20, σημ. 1).

6. Βλ. π.χ. Ἰωάννη Κιννάμου, Ἐπιτομὴ 271, 4-20 (ἔκδ. A. Meineke, *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum ad fidem codicis Vaticanis*, Bonnae 1836) καὶ Νικήτα Χωνιάτη, Χρονικὴ διήγησις 29,68-30,75 (ἔκδ. J.A. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* (CFHB 11), Berlin-New York 1975).

7. Σ. 11, 1 κ.έ. (Meineke). Τὴν ὑπαρξὴ τοῦ προσωπεῖου δὲν θὰ πρέπει, βέβαια, νὰ τὴν θεω-

Στις παραστάσεις τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὁ πολεμιστὴς ἐμφανίζεται κατὰ κανόνα πεζός, ὅταν δὲ εἶναι ξφιππος, τὸ ἄλογό του δὲν φέρει καμμία θωράκιση (εἰκ. 3). Δὲν γνωρίζω παρὰ μόνο μία περίπτωση σὲ εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα, στὴν ὁποία τὸ ἄλογο ἀπεικονίζεται θωρακισμένο¹ (εἰκ. 4). Εἶναι, ὁμως, βέβαιο ὅτι οἱ ἵπποι τῶν βαρεῖα ὄπλισμένων πολεμιστῶν εἶχαν θωράκιση. Προσωπεῖο, ὅπως αὐτὸ ποὺ ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, ἂν καὶ ἦταν σὲ χρῆση, δὲν ἀπαντᾷ στὴ βυζαντινὴ τέχνη, παρὰ μόνο στὸ χειρόγραφο ποὺ μόλις μνημονεύθηκε² (εἰκ. 5). Δὲν ἀπαντᾷ, δηλαδή, οὔτε στὴν τέχνη τῆς περιόδου ποὺ ἀκολούθησε τὴ «μεταρρύθμιση» τοῦ Νικηφόρου Β΄ Φωκά (963-969), μιᾶς περιόδου κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὁποίας εἶναι κοινῶς ἀποδεκτὸ ὅτι ὑπῆρχαν κατάφρακτοι ἵππεῖς. Οἱ παραστάσεις ἐνόπλων, λοιπόν, ἰδίως ἀξιωματοῦχων μὲ στρατιωτικὴ περιβολὴ καὶ στρατιωτικῶν ἀγίων, θὰ πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν μὲ μεγάλη ἐπιφύλαξη.

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι, ἂν τὰ ἐξέχοντα πρόσωπα ποὺ ἀπεικονίζονται ὡς στρατιωτικοί, ἀποδίδονταν μὲ πολεμικὴ ἐξάρτυση, θὰ διέφεραν τελείως ἀπὸ τὴν οἰκεία σὲ μᾶς εἰκόνα τοῦ βυζαντινοῦ πολεμιστῆ, ποὺ τὸν θέλει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πεζό, συχνὰ μὲ ἀκάλυπτο τὸ κεφάλι, φέροντα ἕναν ὠραῖο, συχνὰ φοιδωτὸ θώρακα, μὲ πτέρυγες νὰ κρέμονται ἀπὸ τὴ μέση του, μὲ μία ἀσπίδα —καὶ αὐτὴ ὄχι συχνὰ— καὶ συνήθως μὲ ἕνα μόνο ἐπιθετικὸ ὄπλο. Μὲ αὐτὴν τὴ μορφή ἐμφανίζονται καὶ οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι, πράγμα ἀναμενόμενο, ἀφοῦ θεωρεῖται ὅτι καὶ οἱ ἴδιοι εἶχαν διατελέσει στρατιωτικοὶ ἀξιωματοῦχοι³.

Οἱ παραστάσεις, λοιπόν, στρατιωτικῶν ἢ ἀγίων δὲν ἀποδίδουν πιστὰ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν ἀπεικονιζομένων προσώπων, ὅπως αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπεικόνισης. Στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τους ἀκολουθοῦν παλαιότερα πρότυπα, ἑλληνιστικὰ ἢ ρωμαϊκὰ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἐμφάνιση τοῦ πολεμιστῆ τοῦ Ι΄ ἢ τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα νὰ παρουσιάζει πάρα πολλές ὁμοιώτητες μὲ ἐκεῖνη τοῦ πολεμιστῆ τοῦ Δ΄ ἢ τοῦ Ε΄ αἰώνα. Βέβαια, κάθε τόσο ἐπισημαίνουμε στὴν ἐξάρτυση ἑνὸς στρατιωτικοῦ νέα ὄπλα ἢ νέες λεπτομέ-

ρήσουμε ὡς ἀποτέλεσμα τῆς μεταρρύθμισης ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἐπέβαλε στὸν ὄπλισμό καὶ τὴν τακτικὴ τοῦ στρατοῦ ὁ Μανουήλ. Βλ. παρακάτω σ. 30-31. Πρβλ. Νικηφόρου Βρυεννίου, Ἱστορία 273, 21 κ.έ. (ἐκδ. P. Gautier, *Nicéphore Bryennios, Histoire* [CFHB 9], Bruxelles 1975): Ἡ περικεφαλαία τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ διέθετε «θωρακίδιον» γιὰ τὴν προστασία τοῦ προσώπου. Ἡ πανοπλία τοῦ Ἀλεξίου ἄντεξε σὲ πολλαπλὰ κτυπήματα ἀπὸ δόρατα Νορμανδῶν, βλ. Ἄννας Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς IV 7, 1-2 (Leib 163, 18-164, 24).

1. Ἄ. Ξυγγόπουλος, δ.π. (σ. 18-19, σημ. 3), εἰκ. 40.

2. Ὁ.π. εἰκ. 37 = πίν. 37. Γιὰ τὴ θωράκιση ἵππου καὶ πολεμιστῆ βλ. τὰ παραδείγματα ποὺ παρέθεσα παραπάνω, σ. 23, σημ. 1- σ. 24, σημ. 7, κυρίως σ. 24, σημ. 2.

3. Βλ. A. Chatziniколаου, δ.π. (σ. 18, σημ. 3) καὶ Ἄ. Ἰωαννίδης, «Κοινωνιολογικὴ προσέγγιση ἐνὸς πολιτιστικοῦ προϊόντος: Κοινωνικὲς δομὲς καὶ στρατιωτικοὶ ἅγιοι στὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία», *Ἀνθρωπολογικά* 5 (1984) 7-19.

ρειες σέ παλαιότερα όπλα, πού σέ μεγάλο βαθμό μαρτυροϋν τίσ άλλαγές πού έχουν επέλθει. Ή γενική εμφάνιση όμως του πολεμιστή διατηρεί τά γνωστά από τó παρελθόν χαρακτηριστικά.

Παρ' όλα αυτά ό όπλισμός τών Βυζαντινών στις παραστάσεις ανταποκρίνεται πιθανότατα σέ μία συγκεκριμένη πραγματικότητα: Τά χαρακτηριστικά τής εξάρτυσης του πολεμιστή, τά όποια μās είναι γνωστά και για τά όποια έγινε λόγος, πρέπει νά αντιστοιχοϋν σέ εκείνα τών επίσημων εορταστικών στολών τών αυτοκρατόρων και πολλών άξιωματούχων, όπως αυτά διατηρήθηκαν επί αιώνες¹. Στή βυζαντινή εικονογραφία, λοιπόν, και ιδίως στις περιπτώσεις επίσημης άπεικόνισης του αυτοκράτορα σέ νομίσματα, σφραγίδες και άλλοϋ, βλέπουμε κυρίως τέτοιου είδους επίσημες στρατιωτικές «στολές»².

Ή από τήν άλλη πλευρά, ύπάρχουν παραστάσεις πολεμιστών πού αποδίδουν τόν πραγματικό όπλισμό του μέσου έλαφροϋ βυζαντινοϋ στρατιώτη, καθώς και άλλες πού είναι σέ μεγάλο ποσοστό άξιόπιστες, άκριβώς λόγω τών αποκλίσεων πού παρουσιάζουν από τή γνωστή παραδοσιακή εικόνα του βυζαντινοϋ πολεμιστή (είκ. 6).

Μετά, λοιπόν, τήν άξιολόγηση τών παραστάσεων τής τέχνης και τήν άξιοποίηση τών πληροφοριών τών γραπτών πηγών, δέν θά πρέπει νά γίνεται πλέον δεκτό τó άξιωμα ότι ό βυζαντινός πολεμιστής ήταν έλαφρά όπλισμένος. Όπως ανέφερα και στην αρχή, σέ κάθε εποχή ύπήρχαν διάφορα σώματα, πού διέφεραν μεταξύ τους ως πρós τó βάρος του όπλισμοϋ τους. Ό στρατός διέθετε, δηλαδή, τόσο έλαφρά, όσο και βαρεία όπλισμένους. Οι τελευταίοι θύμιζαν τόν Πέρση κλιβανάριο, αλλά και τόν δυτικό ίππότη. Ήξ άλλου είναι γνωστή ή συνέχεια πού παρουσιάζουν οι διάφοροι τύποι όπλων και έχει επισημανθεί ή συγγένεια μεταξύ του κλιβανάριου, του κατάφρακτου και του ίππέα τής Δύσεως³.

1. Βλ. K. Wessel κ.ά. «Insignien», στο: *Reallexikon zur byzantinischen Kunst*, τ. Γ' (1973-1975) 369-498, κυρίως 412 κ.έ. και Koliaς, *Waffen* 33-34, 49-50.

2. Π.χ. βλ. στοϋ Ph. Grierson, δ.π. (σ. 18-19, σημ. 3), τ. Β', μέρος Β' τά νομίσματα τών Κωνσταντίνου Δ' (668-685) και Τιβερίου Γ' (697-705) καθώς και στοϋ ίδιου, τ. Γ', μέρος Β' τά νομίσματα τών Κωνσταντίνου Θ' (1042-1055) (άρ. 7), Ίσαάκ Α' (1057-1059) (άρ. 1-4), Μιχαήλ Ζ' (1071-1078) (άρ. 7) και Νικηφόρου Γ' (1078-1081) (άρ. 7). Βλ. επίσης στών G. Zacos-A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τ. Α', Basel 1972, τά μολυβδόβουλλα άρ. 1282-1291 (Στ' -Ζ' αλ.), 2681, 2689-2690 (ΙΑ' αλ.), 2732, 2739 (ΙΒ' αλ.), 2757 (ΙΓ' / ΙΔ' αλ.) και στοϋ G. Zacos (-J.W. Nesbitt), *Byzantine Lead Seals*, τ. Β', Berne 1984, τά μολυβδόβουλλα άρ. 353-357, 373, 382, 409, 425, 516, 650 (Ι' - ΙΒ' αλ.), 776, 778 (ΙΓ' -ΙΔ' αλ.).

3. Βλ. O. Gamber, δ.π. (σ. 18, σημ. 1). Πρβλ. τήν όμοιότητα μεταξύ του όπλισμοϋ του Πάρθου κλιβανάριου (O. Gamber, δ.π., είκ. 40), του ίππέα πού άπεικονίζεται στο δοχείο από τó Nagyszentmiklós, τó όποιο φυλάσσεται στο Μουσείο τής Ιστορίας τής τέχνης στη Βιέννη (Koliaς, *Waffen*, πίν. VIII 1), τών ίππέων του τάπητα τής Bayeux (D. M. Wilson, *Der Teppich von Bayeux*,

Ὡς μία προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ σιδηρόφρακτου δυτικοῦ ἱππέα, ἀλλὰ κυρίως τὴν ἐπιτυχή συμμετοχὴ του σὲ ἔνοπλες συγκρούσεις, θεωρήθηκε ἀπὸ ὀρισμένους ἐρευνητὲς ἡ χρῆση τοῦ ἀναβολέα¹.

Τὸ ἐξάρτυμα αὐτό, μὲ τὸ ὁποῖο ἐξασφαλίζεται ἓνα στήριγμα γιὰ τὰ πόδια τοῦ ἱππέα, ὑπῆρξε, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ L. White, προϋπόθεση γιὰ νὰ μπορέσουν οἱ βαρύτερα ὀπλισμένοι δυτικοὶ ἱππεῖς νὰ στηριχθοῦν καλὰ πάνω στὸ ἄλογο. Ἔτσι ἀπέκτησαν τὴ δυνατότητα νὰ πολεμοῦν μὲ «ἐναγκαλισμένο» τὸ κοντάρι, δηλαδή μὲ σφηνωμένο τὸ κοντάρι κάτω ἀπὸ τὴ μασχάλη, καὶ μετὰ ἀπὸ καλπασμὸ κατὰ τοῦ ἀντιπάλου νὰ ἀντέχουν τὸ ἰσχυρὸ τράνταγμα ἀπὸ τὴν πρόσκρουση τοῦ κονταριοῦ τους πάνω στὴν ἀσπίδα —συνήθως— τοῦ ἀντιπάλου, συχνὰ δὲ καὶ τὴν ὀρμητικὴ ὠθηση ποῦ ἀσκοῦσε τὸ ἐχθρικό κοντάρι πάνω στὴ δική τους ἀσπίδα.

Χωρὶς νὰ εἰσέλθω σὲ λεπτομέρειες τῆς θεωρίας αὐτῆς, θέλω νὰ τονίσω καὶ πάλι πόσο ὑποθετικὲς εἶναι τέτοιου εἴδους διαπιστώσεις καὶ νὰ ἐπισημάνω τὸν κίνδυνο τῶν γενικεύσεων, ὅταν θέλουμε νὰ δημιουργήσουμε σχήματα μὲ γενικὴ ἰσχύ.

Πρῶτον, εἶδαμε ὅτι βαρεῖα ὀπλισμένοι ἱππεῖς προϋπῆρχαν τῆς χρήσεως τοῦ ἀναβολέα σὲ διάφορους στρατοὺς. Οἱ κλιβανάριοι κατόρθωναν νὰ μάχονται ἀποτελεσματικά, παρ' ὅλο ποῦ δὲν μᾶς εἶναι γνωστὴ ἡ χρῆση ἀναβολέα ἀπὸ αὐτοὺς.

Δεύτερον, στὴ σύγκρουση μὲ «ἐναγκαλισμένο» τὸ κοντάρι ἦταν, μᾶλλον, χρησιμότερη ἢ ὑπαρξὴ μιᾶς «πλάτης» στὴ σέλλα, ποῦ θὰ στήριζε τὸν ἱππέα κατὰ τὴ στιγμή τῆς σύγκρουσης².

Τρίτον, δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ ὅτι ἔφιπποι πολεμιστὲς, καὶ ἰδίως προερχόμενοι ἀπὸ λαοὺς μὲ νομαδικὸ βίον, δὲν εἶχαν ἐπινοήσει οὔτε ἄπλά στηρίγματα τῶν πελμάτων τους ἀπὸ σχοινί, ἴσως σὲ συνδυασμὸ μὲ ξύλινους πῆχεις, ποῦ θὰ κρέμονταν ἀπὸ τὴν πλάτη τοῦ ζώου καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν

Frankfurt / M.-Berlin 1985) καὶ τῶν βυζαντινῶν πολεμιστῶν, ὅπως αὐτοὶ ἐμφανίζονται π.χ. σὲ μία εἰκόνα τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀπὸ στεατῖτη στὸ Λουβρο (IA' αἰ.) καὶ σὲ μία ἄλλη μὲ τὴ Σταύρωση καὶ τὴν Ταφή, ἐπίσης ἀπὸ στεατῖτη, στὸ Eremitage (IB' αἰ.) (I. Kalavrezou-Maxeiner, *Byzantine Icons in Steatite* [Byzantina Vindobonensia 15], Wien 1985, πίν. 9 καὶ 25).

1. M. Bloch, δ.π. (σελ. 21, σημ. 1), σ. 223-224, L. White, *Medieval Technology*, δ.π. (σ. 17, σημ. 2), σ. 1-38). Ὁ ἴδιος, «The Crusades and the Technological Thrust of the West», δ.π., σ. 104. Ὁ ἴδιος, «Die Ausbreitung der Technik», δ.π., σ. 104-105. J. Dhondt, *Le haut Moyen Âge (VIIIe-XIe siècle)*, Paris 1976, σ. 55. C. Cahen, *Les changements techniques militaires dans le Proche Orient médiéval et leur importance historique*, στί: V. J. Parry - M. E. Yapp (ἐκδ.), δ.π. (σ. 17, σημ. 2), σ. 113-124, ἐδῶ 114. Βλ. καὶ B. S. Bachrach, «Charles Martel, Mounted Shock Combat, the Stirrup, and Feudalism», *Studies in Medieval and Renaissance History* 7 (1970) 49-75, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ ὑπερβολικὴ τὴ σημασία ποῦ ἀποδίδεται στὸν ἀναβολέα. Βιβλιογραφία γιὰ τὸ ἴδιο θέμα βλ. καὶ τοῦ C. M. Gillmor, δ.π. (σ. 18, σημ. 2).

2. Βλ. B. S. Bachrach, «Animals and Warfare in Early Medieval Europe», δ.π. (σ. 22, σημ. 2), 737 κ.έ.

όποιων θά μπορούσαν νά ιππεύουν και νά μάχονται μέ μεγαλύτερη άνεση¹.

Τέταρτον και κυριώτερο, ή πρώτη αναφορά του αναβολέα σέ εύρωπαϊκό έδαφος γίνεται στό *Στρατηγικόν* του Μαυρικίου, δηλαδή σέ βυζαντινή πηγή που χρονολογείται γύρω στό έτος 600. Το έξάρτυμα αυτό εμφανίζεται μέ την όνομασία «σκάλα»², λέξη λατινικής προελεύσεως, που θά μπορούσε νά μάς όδηγήσει σέ έποχή αρκετά προγενέστερη από αυτήν της συγγραφής του έργου, δηλαδή σέ μία έποχή κατά την όποία ή λατινική γλώσσα ήταν ακόμα τόσο κυρίαρχη στην Αυτόκρατορία, ώστε ένα νέο έξάρτυμα νά πάρει λατινική όνομασία και όχι έλληνική³.

Έν πάση περιπτώσει, είναι βέβαιο ότι οί Βυζαντινοί από τους πρώτους στον εύρωπαϊκό χώρο εισήγαγαν —γιατί δέν επινόησαν οί ίδιοι— τον αναβολέα και συνεπώς δέν στερούνταν αυτήν τουλάχιστον την προϋπόθεση —προϋπόθεση σύμφωνα μέ τή θεωρία του White— για τή συγκρότηση και χρήση σέ μάχες σωμάτων βαρεία όπλισμένων ιππέων. Αντίθετα, όπως είδαμε, ή χρήση του αναβολέα από τους Βυζαντινούς μαρτυρείται πολύ πιό πριν από ότι αυτή από τους Δυτικούς⁴.

Η χρήση του σιδερένιου πετάλου, ως προστατευτικού των όπλων του αλόγου, θεωρείται ως ένας άλλος σημαντικός νεωτερισμός, ό όποιος επέτρεψε ασφαλέστερο πάτημα στον ίππο και μέσω αυτού άνετότερη και ταχύτερη μετακίνησή του κατά τή μεταφορά μεγάλου φορτίου⁵, όπως ήταν ένας «πανσιδηρος ιππότης». Καίτοι ή χρήση ειδικών «ύποδημάτων» για τά υποζύγια μαρτυρείται από παλαιότερα, ήταν μέχρι τώρα κοινώς αποδεκτό ότι ή πρώτη αναφορά κανονικών σιδερένιων πετάλων σέ πολεμικούς ίππους είναι αυτή που απαντά στα *Τακτικά* του Λέοντος Στ', όπου γίνεται λόγος για «σεληναία»⁶. Η χρήση του πετάλου επί Λέοντος μαρτυρεί ότι κατά την έποχή του (περί τό 900) τό ίππικό των Βυζαντινών διέθετε πράγματι την τεχνολογική αυτή προϋπόθεση, που εξασφάλιζε ασφαλή και γρήγορη μετακίνηση στον έφιππο πολεμιστή. Όστόσο, μία άλλη, πολύ παλαιότερη μαρτυρία χρήσεως πετάλων σέ πολεμικούς ίππους έχει διαφύγει, όσο γνωρίζω, την προσοχή των

1. M. Jope, «Vehicles and Harness», στό: Ch. Singer - E. J. Holmyard - A. R. Hall - T. I. Williams, *A History of Technology*, Oxford '1972, σ. 537-562, έδω 556-557.

2. Μαυρικίου, *Στρατηγικόν* A 2, 41 (σ. 80). B 9, 23 (σ. 128).

3. Πρβλ. την παρέμβασή μου στό: B. S. Bachrach, «Animals and Warfare in Early Medieval Europe», *δ.π.* (σ. 22, σημ. 2), σ. 753-755. Βλ. ακόμη T. G. Kolias, «Tradition und Erneuerung im frühbyzantinischen Reich am Beispiel der militärischen Sprache und Terminologie», στα *Πρακτικά του L' armée romaine et les barbares du IVe au VIIe s. Colloque international organisé par le Musée des Antiquités Nationales et l' URA 880 du CNRS, du 24 au 28 février 1990*, υπό έκτύπωση.

4. Για την εμφάνιση και χρήση του αναβολέα στη Δύση βλ. B. S. Bachrach, *δ.π.*, σ. 739 κ.έ.

5. L. White, *Medieval Technology*, σ. 57-59, 156, 66, 78. R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, τ. Β', Leiden 1965, σ. 87-88 και 161. M. Jope, *δ.π.* (σημ. 1), σ. 515-516 και 561.

6. V 4 (717D): «πέδιλα σεληναία σιδηρά μετά καρφίων αυτών». «Σεληναία» αναφέρεται και τό

ιστορικῶν τῆς τεχνολογίας. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀναφορὰ «σιδηρῶν πετάλων» στὸν Ἀνώνυμο *Περὶ στρατηγίας*, τοῦ Στ' αἰώνα, μὲ τὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ «κατασφαλίζονται» «αἱ βάσεις τῶν ποδῶν τῶν ἵππων»¹.

Ἄπὸ μία μαρτυρία τοῦ Μιχαὴλ Ἀτταλειάτη προκύπτει, ἔμμεσα, τὸ βάρος τοῦ ὄπλισμοῦ ὀρισμένων ἱππέων τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ κατὰ τὸν ΙΑ' αἰώνα. Σύμφωνα μὲ τὸν βυζαντινὸ ἱστοριογράφο, τὰ ὑποδήματα τῶν ἱππέων εἶχαν τόσο μεγάλες «κρηπίδες» —πιθανὸν γιὰ νὰ «σκαλώνουν» στὸν ἀναβολέα καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ διευκολύνεται ἡ χρῆση του—, ὥστε αὐτοὶ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ κάνουν πορεία, παρὰ μόνο κόβοντας τὶς «κρηπίδες»². Ὁ ὄπλισμός τους, κατὰ συνέπεια, πρέπει νὰ ἦταν τόσο βαρὺς, ὥστε δὲν προβλεπόταν νὰ πολεμήσουν σὲ δεδομένη στιγμή πεζοί, μιὰ καὶ αὐτὸ θὰ ἦταν ἀδύνατο, λόγω ἀκριβῶς τοῦ ὑπερβολικοῦ βάρους τῶν ὄπλων τους.

Ἡ ὑπαρξὴ βαρεῖα ὄπλισμένων ἱππέων, στὴν προκειμένη περίπτωση κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ι' καὶ ΙΑ' αἰώνα, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὴν εὐρέως διαδεδομένη χρῆση τοῦ ροπάλου ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ ἱππικὸ. Τὸ «βαρδούκιον», τὸ ρόπαλο ποὺ κατέληγε σὲ σιδερένια κεφαλὴ ἢ σὲ ξύλινη, μὲ σιδερένια ἐπικάλυψη καὶ πολλὰς ἀκανθοειδεῖς ἀπολήξεις (εἰκ. 7), ἦταν ἓνα ὄπλο ποὺ στρεφόταν κατὰ πρῶτον λόγον ἐναντίον θωρακισμένων ἀντιπάλων καὶ ἀποσκοποῦσε στὴν ἐξουδετέρωση τῆς θωράκισής τους. Ἀναμένει κανεὶς ὅτι ὁ μαχόμενος ἐναντίον ἑνὸς βαρεῖα ὄπλισμένου μὲ ἓνα ἀγγέμαχο ὄπλο —καὶ ὄχι ἐξ ἀποστάσεως μὲ ἐκρηβόλο— θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ ἴδιος βαρεῖα ὄπλισμένος. Τὸ «βαρδούκιον» ἢ ἀλλιῶς «κορὺνη» καὶ «ραβδίον» ἐξελίσσεται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὸ κατ' ἐξοχὴν ὄπλο τοῦ σιδηρόφρακτου καβαλλάρου³.

Ἐνδιαφέρον ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξη τῶν ὄπλων στὸ Βυζάντιο —καὶ ὡς ἐκ τούτου γιὰ τὴν παρακολούθηση τῆς πολεμικῆς τεχνολογίας— παρουσιάζει ἡ περίπτωση τῆς ἀσπίδας. Ἔχει διαπιστωθεῖ ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἦταν ἀπὸ τοὺς πρῶτους ποὺ χρησιμοποίησαν τὴν καρδιόσχημη ἀσπίδα, δηλαδή μιὰ ἀσπίδα ποὺ κατέληγε σὲ ὀξὺ κάτω ἄκρο καὶ γενικὰ εἶχε τὸ σχῆμα τριγώνου μὲ καμπύλες πλευρὰς⁴ (εἰκ. 8). Ὁ ἴδιος τύπος εἶναι γνωστὸς καὶ ὡς «νορμανδικὴ ἀσπίδα», μιὰ ὀνομασία πολὺ συζητήσιμη, μιὰ καὶ δὲν ἐμφανίζονται μόνον οἱ Νορμανδοὶ στὴν τέχνη τοῦ ΙΑ' αἰώνα νὰ φέρουν τέτοιου εἴδους ἀσπίδα, ἀλλὰ τουλάχιστον καὶ οἱ Βυζαντινοί. Τὸ ὄπλο αὐτὸ ἦταν χρήσιμο στοὺς ἱππεῖς, γιὰ τὸ στενότερο κάτω ἄκρο του διευκόλυνε τὴν ἄμυνα τοῦ ἱππέα χωρὶς

«Περὶ βασιλείου τάξεως» (ἔκδ. I. I. Reiske, *Constantini imperatoris De caerimoniis aulae Byzantinae libri duo*, Bonnæ 1829) 460,4, 463,3 (βλ. τώρα J. F. Haldon, *Constantine Porphyrogenitus, Three Treatises on Imperial Military Expeditions* [CFHB 28], Wien 1990, C 84 καὶ 132 [σ. 98 καὶ 102]).

1. Κεφ. IZ 16-17 (Dennis, σ. 56-58).

2. Ἐκδ. I. Bekker, *Michaelis Attaliothae historia*, Bonnæ 1853, 41, 4 κ.έ.

3. Kollas, *Waffen* 173 κ.έ.

4. Ὁ.π., σ. 105 κ.έ.

νά προσκρούει στὸν λαιμὸ τοῦ ἀλόγου, ἀλλὰ καὶ στοὺς πεζοὺς, γιατί τοὺς διευκόλυνε στὸ περπάτημα.

Ἰδιαίτερη σημασία ἀποκτᾶ στὰ πλαίσια τοῦ θεματὸς μας πληροφορία κειμένου στρατιωτικοῦ περιεχομένου τοῦ Ι΄ αἰώνα, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ βαρεῖα ὄπλισμένοι πεζοὶ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ διέθεταν τέτοιου τύπου «ἀνδρομήκη σκουτάρια»¹. Ἡ πληροφορία αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση, ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ἦταν αὐτοὶ ποὺ πρωτοχρησιμοποίησαν τέτοιες ἀσπίδες στὸν εὐρωπαϊκὸ καὶ μεσογειακὸ χῶρο κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους.

Ὁ Ibn al-Tarsusi, Ἄραβας συγγραφέας τοῦ β΄ μισοῦ τοῦ ΙΒ΄ αἰώνα, σὲ σύγγραμμά του περὶ τῶν σύγχρονων του ὄπλων ποὺ τὸ ἀφιέρωσε στὸν σουλτάνο Σαλαδῖν, ἀναφέρεται, μετὰ τῶν ἄλλων, σὲ ἕναν τρόπο ἐπιτυχῆς μάχης, ποὺ ἀποδίδει στοὺς Βυζαντινοὺς². Σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή του, ὁ ἵππεας στήριζε τὸ κοντάρι του σὲ μία ὑποδοχὴ ποὺ ὑπῆρχε στὸ μπροστινὸ ἐπισέλλιο καὶ ὀρμοῦσε κατὰ τοῦ ἀντιπάλου του. Πρόκειται, προφανῶς, γιὰ ἕναν τρόπο χρήσεως τοῦ δόρατος, ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ ἐκεῖνον μὲ «ἐναγκαλισμένο» τὸ κοντάρι καὶ στηριζόταν στὴν ὠστική δύναμη ποὺ ἐξασφάλιζε ἡ γρήγορη κίνηση τοῦ συμπαγοῦς, κατὰ κάποιον τρόπο, συνόλου ἵππος-ἵππεας-κοντάρι. Ὅπωςδήποτε, μία ἐπίθεση σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο ποὺ περιγράφει ὁ Ibn al-Tarsusi, δὲν πρέπει νὰ ἦταν καθόλου πρακτικὴ³. Ἡ πληροφορία ὁμοίως αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἐφαρμογὴ καὶ ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς τοῦ τρόπου αὐτοῦ μάχης —βαρεῖα ὄπλισμένοι ἵππεῖς ποὺ ἐφοροῦν μὲ «σφηνωμένο» τὸ κοντάρι κατὰ τῶν ἀντιπάλων— καὶ δείχνει ὅτι πειραματίζονταν γιὰ τὴν ἐπινοήση νέων τεχνικῶν πολέμου.

Μετὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀνωτέρω θὰ πρέπει, πιστεύω, νὰ μὴ θεωρεῖται πλέον ἀξιόπιστη ἡ πληροφορία τοῦ Ἰωάννη Κιννάμου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνὸς προέβη σὲ ριζικὴ μεταρρύθμιση τοῦ ὄπλισμοῦ τῶν βυζαντινῶν ἵππέων. Ἀπὸ πολὺ ἐλαφρῦς, ποὺ ἦταν μέχρι τότε σύμφωνα μὲ τὸν ἱστορικό, ἔγινε, χάρι στα μέτρα ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἔλαβε ὁ αὐτοκράτορας, βαρῦς⁴. Ὅπως ἔχω ἀναπτύξει ἄλλοῦ⁵, ὁ Ἰωάννης Κίνναμος πρέπει νὰ εἶχε ὑπὸ ὄψιν του κάποια συγκεκριμένη καὶ περιορισμένης ἔκτασης μεταρρύθμιση, ὅταν ἔγραφε τὸ παραπάνω χωρίο. Ἴσως ἡ σκέψη του πήγαινε στὶς κονταρο-

1. Συλλογὴ τακτικῶν 38, 1 (Dain, σ. 59). Kollias, *δ.π.*

2. C. Cahen, «Un traité d'armurerie composé pour Saladin», *Bulletin d'Études Orientales* 12 (1948) 103-163, ἐδῶ 135.

3. Kollias, *Waffen* 206-207.

4. Σ. 125, 2 κ.έ. (Meineke). Τὰ λόγια τοῦ Κιννάμου παίρνει κατὰ λέξη ὁ R. P. Lindner, «An Impact of the West on Comnenian Anatolia», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/2 (1982) 207-213, καὶ ὀδηγεῖται στὸ συμπέρασμα ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴ «μεταρρύθμιση» τοῦ Μανουὴλ ὁ βυζαντινὸς στρατὸς διέθετε μόνον ἐλαφρὰ ὄπλισμένους πολεμιστὲς, ἐνῶ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν μόνον κατὰ τὸν δυτικὸν τρόπο ἐξοπλισμένους καὶ μαχόμενους ἵππεῖς.

5. Kollias, *Waffen* 114-117 καὶ 208-210.

μαχίες, στὶς ὁποῖες ὁ Μανουήλ ἀρεσκόταν νὰ συμμετέχει, καὶ ὑπερτόνισε τὶς ἐπελθοῦσες καινοτομίες στὸν τομέα αὐτόν. Τὸ βέβαιο πάντως εἶναι, ὅτι ἀνέκαθεν στὶς τάξεις τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ συγκαταλέγονταν βαρεῖα ὀπλισμένοι ἱππεῖς καὶ δὲν μποροῦμε νὰ ἀποδώσουμε στὸν Μανουήλ μιὰ τέτοιου εἶδους μεταρρύθμιση.

Ἐπιβάλλεται, λοιπόν, νὰ ἀναθεωρήσουμε τὶς ἀπόψεις μας γιὰ τὸν ἔφιππο πολεμιστὴ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στρατοῦ. Ὑπὸ τὰ βυζαντινὰ «βάνδα» ὑπηρετοῦσαν —ἀσχέτως ἂν ἐπρόκειτο γιὰ ξένους μισθοφόρους ἢ γιὰ ὑπηκόους τῆς Αὐτοκρατορίας ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ὑπηρετήσουν ἢ ποὺ ἦταν ἐπαγγελματίες πολεμιστές— εὐέλκτοι ἐλαφρὰ καὶ συνήθως μὲ τόξο ὀπλισμένοι ἱππεῖς, παράλληλα ὁμως, καὶ προφανῶς καθ' ὅλην τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου, «πανσιδῆροι ἱππεῖς», ἐξοπλισμένοι μὲ τὰ κατὰ καιροὺς σύγχρονα ἀμυντικὰ καὶ ἐπιθετικὰ ὄπλα.

Συνεχίζοντας τὴν ἀναφορὰ σὲ θέματα τοῦ ἐξοπλισμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, ποὺ μποροῦν νὰ ἀποδειχθοῦν χρήσιμα στὴν προσπάθεια ἀξιολόγησης τῆς πολεμικῆς τεχνολογίας τῶν Βυζαντινῶν, θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρω, χωρὶς ὁμως νὰ μπορῶ νὰ ἀναπτύξω διεξοδικά, τὴν πολιορκητικὴ τέχνη. Πρόκειται γιὰ ἓνα εὐρὺ θέμα, τὸ ὁποῖο μέχρι σήμερα δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἱκανοποιητικά. Πάντως, θεωρεῖται γνωστὸ ὅτι ἐπὶ αἰῶνες δὲν ἐπῆλθαν οὐσιαστικὲς βελτιώσεις στὸν τομέα αὐτόν. Τὸ Βυζάντιο, ἀπὸ τὴν Ὑστερῆ Ἀρχαιότητα ὡς καὶ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα, διατήρησε καὶ χρησιμοποίησε τὶς γνώσεις τῆς Ἀρχαιότητος καὶ τὶς μετέδωσε σὲ λαοὺς μὲ τοὺς ὁποίους ἤλθε σὲ ἐπαφή¹. Ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ ἡ γνώμη τοῦ Ἀραβὰ στρατιωτικοῦ καὶ συγγραφέα Ibn al-Manqali, ποὺ ἔγραφε στὰ τέλη τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνα, ὅτι οἱ πολεμικὲς μηχανὲς τῶν Βυζαντινῶν δὲν μποροῦσαν νὰ συγκριθοῦν μὲ ἐκεῖνες ἄλλων λαῶν. Ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτός, βέβαια, δὲν μπορεῖ νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς τοῦ συγγραφέα, ἐφ' ὅσον τότε τὸ Βυζάντιο —σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς ἀντιπάλους του σὲ Ἀνατολὴ καὶ Δύση— βρισκόταν σὲ παρακμῆ. Διασώζει ὁμως τὴν ἐκτίμηση τῆς ὁποίας ἔχαιρε ἡ πολεμικὴ τεχνολογία τῶν

1. Ch. Oman, *δ.π.* (σ. 19, σημ. 2), τ. Α΄ 131-148, κυρίως 136, τ. Β΄ 43-54. Ph. Contamine, *δ.π.* (σ. 21, σημ. 1) 83. A. B. Hoffmeyer, *δ.π.* (σ. 17, σημ. 3) 125-139. Πολὺ χρήσιμο γιὰ τὶς πολεμικὲς μηχανὲς τοῦ Μεσαίωνα εἶναι τὸ ἔργο τοῦ K. Huuri, *Zur Geschichte des mittelalterlichen Geschützwesens aus orientalischen Quellen* (Studia Orientalia IX 3), Helsinki 1941. Βλ. ἀκόμη Ν. Καλομενόπουλος, *Ἡ στρατιωτικὴ ὀργάνωσις τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου*, Ἀθήνα 1937, 137-149 καὶ S. Vryonis, «The Evolution of Slavic Society and the Slavic Invasions in Greece. The First Major Slavic Attack on Thessaloniki, A.D. 597», *Hesperia* 50 (1981) 378-390 γιὰ τὴν μετάδοση γνώσεων κατασκευῆς πολιορκητικῶν μηχανῶν στοὺς Ἀβάρους καὶ Σλάβους. Γιὰ τὴν πολιορκητικὴ τέχνη γενικὰ βλ. Y. Garlan, *Recherches de poliorcétique grecque* (Bibliothèque des écoles françaises d' Athènes et de Rome 223), Paris 1974 καὶ E. W. Marsden, *Greek and Roman Artillery. Historical Development*, Oxford 1969.

Βυζαντινῶν κατὰ τὸ παρελθόν, τὴν ἐποχὴ δηλαδή τῶν πηγῶν ποὺ εἶχε ὑπ' ὄψιν τοῦ ὁ Ἄραβας συγγραφέας¹.

Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὴν πολιορκητικὴ τέχνη, πλούσια εἶναι ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ «ὑγρὸν πῦρ»². Τὸ ὄπλο αὐτὸ —ἀσχέτως τοῦ ἂν ἐφευρέθηκε ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Βυζαντινοὺς ἢ ὄχι καὶ τοῦ ἂν δὲν ἦταν αὐτοὶ οἱ μοναδικοὶ χρῆστες τοῦ ἀλλὰ μοιράζονταν τὸ μυστικὸ του μὲ τοὺς Ἄραβες— χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν στρατὸ τοῦ Βυζαντίου ἐπὶ αἰῶνες καὶ ἀποτέλεσε ἓνα ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνο γιὰ τὴν ἐποχὴ ὄπλο (εἰκ. 9).

Στὰ πλαίσια τῆς ἐργασίας αὐτῆς θὰ στραφῶ σὲ ἓνα ἄλλο ὄπλο, ποὺ μέχρι πρό τινος δὲν εἶχε ἐλκύσει τὸ ἐνδιαφέρον, μιὰ καὶ θεωροῦνταν ὅτι μέχρι τὸν ΙΒ' αἰῶνα δὲν ἦταν γνωστὸ στοὺς Βυζαντινοὺς, τὴ βαλλίστρα³. Ἡ μηχανικὴ σύλληψη τοῦ ἐκρηβόλου αὐτοῦ ὄπλου ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα, τότε ὅμως ἦταν κυρίως σὲ χρῆση ἓνας ὀγκωδέστερος τύπος τοῦ ὄπλου ὡς μικρὴ πολιορκητικὴ μηχανή. Τὰ βασικὰ συνθετικὰ μέρη τῆς βαλλίστρας ἦταν ἓνα ἰσχυρὸ καὶ βραχὺ τόξο, στὸ κέντρο τοῦ ὁποίου ἦταν προσαρτημένος κάθετα ἓνας σωλήνας. Στὸν σωλήνα αὐτὸν ἐτοποθετεῖτο τὸ βέλος (εἰκ. 10). Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ σωλήνα ἐπέτρεπε στοὺς χρῆστες νὰ τεντώσουν τὴ χορδὴ μὲ μεγαλύτερη δύναμη, χωρὶς νὰ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ χρησιμοποιήσουν μεγάλου μήκους βέλη, καὶ νὰ διατηρήσουν τὸ ὄπλο «ὀπλισμένο» ὡς τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ ἀποφάσιζαν νὰ ἀπελευθερώσουν τὴ χορδὴ καὶ μαζί της τὸ βέλος. Περιγραφή τῆς βαλλίστρας-πολιορκητικῆς μηχανῆς μᾶς παρέχει τὸν Στ' αἰῶνα ὁ Προκόπιος⁴. Ἀπὸ ἀναφορὰς τοῦ Ι' αἰῶνα συμπεραίνουμε ὅτι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἡ μηχανὴ αὐτὴ συνέχιζε νὰ εἶναι ἐν χρῆσει⁵.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ σύντομη περιγραφή στὸ *Στρατηγικὸν* τοῦ Μαυρικίου ἐνὸς τόξου ποὺ ἐχρησιμοποιεῖτο σὲ συνδυασμὸ μὲ ἓναν σωλήνα καὶ ποὺ ἔβαλλε κοντὰ βέλη, τὰ ὁποῖα ἀποκαλοῦνται ἀπὸ τὸν συγ-

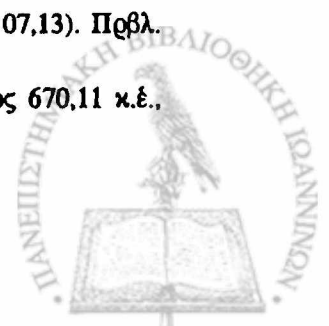
1. H. Ritter, «La parure des cavaliers und die Literatur über die ritterlichen Künste», *Der Islam* 18 (1929) 116-154, ἐδῶ 147: «Was aber die Griechen anlangt, so ist ihr Taktik der der Franken ähnlich, doch sind jene ausdauernder im Kämpfen. Ihre Stärke liegt im Erfinden richtiger Kriegspläne und sie erreichen durch ihren Verstand, was andere durch Tapferkeit... Ihre Kriegsmaschinen haben nicht ihresgleichen bei anderen Völkern. Ihr Ziel beim Kriegführen ist die Aufrichtung ihrer Religion... sie sind aber unbeständig... und verraten sie ihren Führer und bringen ihn um oder trennen sich von ihm und lassen ihn im Stich».

2. Βιβλιογραφία καὶ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις γιὰ τὸ «ὑγρὸν πῦρ» βλ. στὴν ἐργασία τοῦ Θ. Κ. Κορρέ, «Ἵγρὸν πῦρ». *Ἐνα ὄπλο τῆς βυζαντινῆς ναυτικῆς τακτικῆς*, Θεσσαλονίκη 1989.

3. Βλ. Koliaς, *Waffen* 239-253 μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης D. Nishimura, «Crossbow, Arrow-Guides and the Solenarion», *Byzantion* 58 (1988) 422-435.

4. Προκοπίου, Ὑπὲρ τῶν πολέμων V 21, 14-18 (Haury-Wirth, τ. Β', 106,17-107,13). Ποβλ. καὶ Ammianus Marcellinus 23, 4, 1-3 (Seyfarth, τ. Γ', σ. 74).

5. Λέοντος Στ', Τακτικά Στ 27 (729B), ΙΔ 83 (876 B). Περί βασιλείου τάξεως 670,11 κ.έ., 673,1 κ.έ. Γιὰ περισσότερα παραδείγματα βλ. Koliaς, *Waffen* 244-245.

γραφέα «μῦαι»¹. Τὸ ὄπλο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ θεωρήσουμε ὡς ἓναν ἐνδιάμεσο τύπο μεταξὺ τόξου καὶ βαλλίστρας. Ἡ προέλευσή του εἶναι ἀσιατικὴ καὶ πιθανὸν ἐγινε γνωστὸ στοὺς Βυζαντινοὺς ἀπὸ νομαδικοὺς λαοὺς². Ἡ ὑπαρξὴ καὶ χρῆση περὶ τὸ 600 τοῦ τύπου αὐτοῦ, ἀναφορὴς «χειροτοξοβαλλίστρας» σὲ πηγὲς τοῦ Ι΄ αἰῶνα³, καθὼς καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ ὄρου «τζάρχα»/«τζάγγρα» (= βαλλίστρα) σὲ κείμενο τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνα⁴, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλήξουμε μὲ σχετικὴ βεβαιότητα στὸ συμπέρασμα, ὅτι τὸ ὄπλο αὐτὸ ἦταν συνεχῶς ἐν χρῆσει ἀπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς ὡς τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα, ὁπότε ἄρχισε νὰ γίνεται εὐρύτατη χρῆση του.

Τὸ χωρίο τῆς Ἄννας Κομνηνῆς, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ βαλλίστρα ἦταν «τόξον βαρβαρικὸν καὶ Ἑλλησι παντελῶς ἀγνοούμενον», θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιεῖται πλέον μὲ ἰδιαίτερη ἐπιφύλαξη καὶ νὰ ἀποδοθεῖ σὲ πολιτικὴ σκοπιμότητα ἐκ μέρους τῆς συγγραφέως⁵. Τὸ ἰδιαίτερα ἐπικίνδυνον αὐτὸ ὄπλο, ποὺ θεωρεῖται δυτικῆς προελεύσεως, ἦταν γνωστὸ στοὺς Βυζαντινοὺς ἀπὸ αἰῶνες. Ἡ βαλλίστρα κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Μεσαίωνα, δταν αὐξάνει ἡ σημασία τῶν ὀχυρῶν καὶ τῆς πολιορκίας, θὰ γνωρίσει ἰδιαίτερη ἀκμὴ στὴ Δύση, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀνατολή⁶.

Μετὰ τὴν ἐξέταση τῶν παραπάνω θεμάτων τῶν σχετικῶν μὲ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ βυζαντινοῦ στρατοῦ, καταλήγουμε στὰ ἑξῆς συμπεράσματα: α) Ὁ αὐτοκρατορικὸς στρατὸς διέθετε καθ' ὅλη τὴ διάρκειά τῆς ἱστορίας του σιδηρόφρακτους ἱππεῖς, οἱ ὁποῖοι, βέβαια, ἀποτελοῦσαν περιορισμένο μόνον μέρος τοῦ συνόλου τῶν δυνάμεών του. Οἱ βαρεῖς αὐτοὶ ἱππεῖς ἢ ἦταν «δυνατοί», πού, ὅπως εἶναι φυσικὸ, ἦταν σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίζουν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους καὶ γιὰ ἓναν περιορισμένο ἀριθμὸ ἀνδρῶν τοῦ περιβάλλοντός τους τὸν καλύτερο ὄπλισμό, ἢ ἦταν μέλη εἰδικῶν ἐπιλεκτῶν σωμάτων, γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν ὁποίων ἐνδιαφερόταν ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας, ἐξοπλίζονταν, δηλαδή, μὲ κρατικὴ φροντίδα. β) Στὸ Βυζάντιο παρατηρεῖται, ὡς γνωστὸν, ἀδιάπτωτο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προσαρμογὴ τῆς πολεμικῆς τακτικῆς στὶς ἀνάγκες ποὺ προέκυπταν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κατὰ καιροὺς ἐχθρῶν καὶ ἐπιδιωκόμενων

1. Μαυρικίου, *Στρατηγικὸν* XII B5 (σ. 422). Βλ. ἐπίσης Λέοντος Στ΄, *Τακτικὰ* Στ 26 (728D-729A) καὶ *Συλλογὴ τακτικῶν* 38, 8-9 (σ. 60).

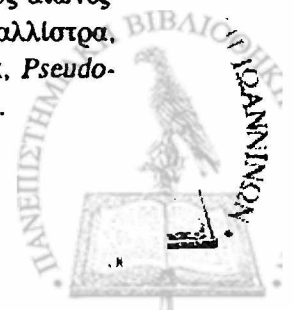
2. Kollias, *Waffen* 242-244. D. Nishimura, *δ.π.*, σ. 424-425.

3. Περὶ βασιλείου τάξεως 669, 21-670, 1. 671, 15 κ.έ. Βλ. καὶ Kollias, *Waffen* 244-245.

4. *Παρεκβολαὶ* 44, 16 (ἔκδ. J.-A. de Foucault, *Strategemata*, Paris 1949, σ. 67-120, ἐδῶ 112).

5. Ἄννας Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς X 8, 6-7 (Leib, τ. Β΄, σ. 217,6-218,10). Ἀναλυτικότερα βλ. Kollias, *Waffen* 246-249.

6. Ph. Contamine, *δ.π.* (σ. 21, σημ. 1), σ. 166-167. Κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες ἀπαντᾷ συχνὰ στὶς πηγὲς εἰδικὸ στρατιωτικὸ σῶμα ποὺ εἶχε ὡς κύριον ὄπλο τὴν βαλλίστρα, οἱ τζαγγράτορες. Π.χ. βλ. Ψευδο-Κωδινού, Περὶ τῶν θείων ὀφεικίων, ἔκδ. J. Verreaux, *Pseudo-Kodinos, Traité des offices*, Paris 1966, στὰ εὐρετήρια. Βλ. καὶ Kollias, *Waffen* 250-253.

ή αξιοποίηση στη μάχη τών ένδεδειγμένων για τήν εκάστοτε περίπτωση σωμάτων στρατού. Παράλληλα όμως —μέ εξαίρεση τούς τελευταίους αιώνες τής ζωής τής Αυτοκρατορίας και λόγω τών αντικειμενικών δυσκολιών που αντιμετώπιζε τότε— καταβάλλονταν συνεχώς προσπάθειες για τόν εκσυγχρονισμό του στρατιωτικού εξοπλισμού με τά εκάστοτε νέα τεχνολογικά επιτεύγματα, όπως ήταν ο αναβολέας, τò πέταλο, ή τριγωνική ασπίδα, ή με άλλα παλαιότερα, που όμως επανέρχονταν σε χρήση με ανανεωμένη μορφή, όπως ήταν τò «βαρδούκιον» και ή βαλλίστρα.

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι οί Βυζαντινοί δέν περιορίζονταν στην κατά καιρούς παραγωγή και μελέτη έγχειριδίων περι πολέμου, αλλά ότι παρακολουθούσαν τά νέα, έστω περιορισμένης κλίμακας, τεχνολογικά επιτεύγματα και επεδίωκαν τήν αξιοποίησή τους στον στρατό. Με τά παραπάνω επιβεβαιώνονται, πιστεύω, και στηρίζονται με νέα και συγκεκριμένα επιχειρήματα οί απόψεις που έχουν διατυπωθεί μέχρι τώρα και που εμφανίζουν τò Βυζάντιο να προηγείται τών άλλων σύγχρονών του δυνάμεων σε πολλούς τομείς τής τεχνολογίας ως τόν ΙΒ΄ αιώνα¹.

1. A. A. Settia, «Le radici tecnologiche della cavalleria medievale. In margine ad un libro recente», *Rivista Storica Italiana* 97 (1985) 264-273, έδώ 268: «Si puo dire che per vedere cavalli protetti, e cavalieri con serventi armati ed equipaggiati in modo paragonabile a quello bizantino del secolo VI bisognerà attendere da noi almeno sino al XIII». Βλ. ωόμη Ch. Oman, *δ.π.* (σ. 19, σημ. 2), 171 κ.έ. B. Gille, *The History of Techniques*, New York - Montreux 1986, τ. Α΄, σ. 371-379. D. Nicolle, «The Impact of the European Couched Lance on Muslim Military Tradition», *δ.π.* (σ. 18, σημ. 2), σ. 12. J. F. Haldon, «Some Aspects of the Byzantine Military Technology», *δ.π.* (σ. 17, σημ. 3), σ. 29, 45-47. P. Schreiner, *δ.π.*, σ. 236. Για τή σχετική εύρωστια του Βυζαντίου και στον τομέα τής τεχνικής κατά τόν ΙΑ΄ και ΙΒ΄ αιώνα βλ. A. Kazhdan - A. W. Epstein, *Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley-Los Angeles-London 1985, σ. 41. Αντίθετες απόψεις έχει εκφράσει ό L. White, ό όποιος υπεργτονίζει τή συμβολή τής Δυτικής Ευρώπης στις τεχνολογικές εξελίξεις του Μεσαίωνα. Βλ. π.χ. τò άρθρο του «The Crusades and the Technological Thrust of the West», *δ.π.* (σ. 17, σημ. 2), σ. 103.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KRIEGSTECHNOLOGIE DER BYZANTINER

von

Taxiarchis G. Kollias

Um zu einer Einschätzung der Kriegstechnologie der Byzantiner zu gelangen, wurden verschiedene Aspekte ihrer militärischen Ausrüstung näher untersucht. Aus dem bildlichen Material ergibt sich der Eindruck, daß der Reiter des byzantinischen Heeres leicht bewaffnet war und somit im Gegensatz zu manchen seiner Zeitgenossen, wie Perser und Westeuropäer, stand. Neue Forschungen haben jedoch gezeigt, daß es in Byzanz über Jahrhunderte neben den sonstigen Einheiten stets auch schwerbewaffnete Reiter gegeben hat, welche einen effektiven, aber —wie bei anderen Heeren— bescheidenen Teil der Gesamtzahl an Streitmächten ausmachten.

Von manchen Forschern wird der Steigbügel für eine der wichtigsten technischen Erneuerungen des Mittelalters gehalten, die erst den großen Sprung zum vollgepanzerten Reiter der feudalen Gesellschaft ermöglichten. Dieser wichtige Ausrüstungsgegenstand wird allerdings bei den Byzantinern viel früher als im Westen, nämlich bereits um 600 bezeugt.

Das Hufeisen zählt ebenfalls zu jenen technischen Errungenschaften, welche neue Möglichkeiten für den Transport, Ackerbau und Krieg eröffneten (leichtere und schnellere Beförderung großer Lasten, d.h. auch der schwerbewaffneten Reiter). Bisher wurde die Erwähnung des Hufeisens in den Taktika Kaiser Leons (um 900) für einen der ersten Belege dieses Gegenstandes überhaupt gehalten. Besondere Aufmerksamkeit für die Kenntnis der byzantinischen Kriegstechnik sowie aber auch der mittelalterlichen Technik schlechthin verdient die Erwähnung des Hufeisens bei einem anonymen byzantinischen Militärschriftsteller des 6. Jahrhunderts, die bis jetzt unbemerkt geblieben war.

Beweismaterial für den Einsatz vollgepanzelter Reiter bei den Byzantinern wie auch für ihre Bestrebungen, technische Erneuerungen im Bereich des Kriegswesens aufzunehmen ist der Gebrauch des mandelförmigen Schildes (genauso früh, wenn nicht früher als im Westen), des Streitkolbens, des eingelegten Speeres, des griechischen Feuers und der Armbrust.

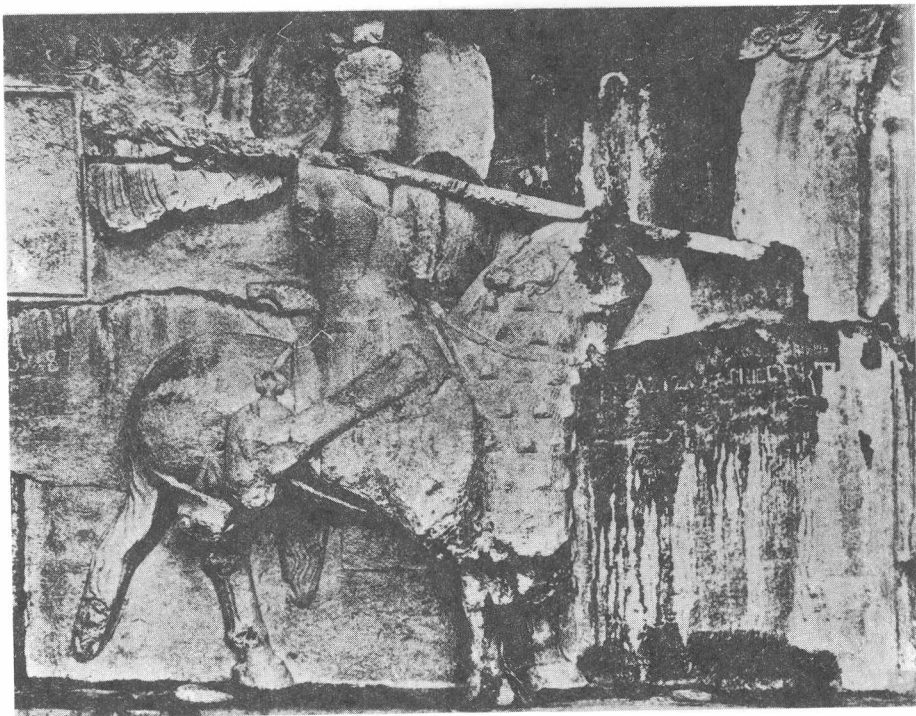
Man stellt fest, daß die Byzantiner parallel zu ihrem Interesse für die

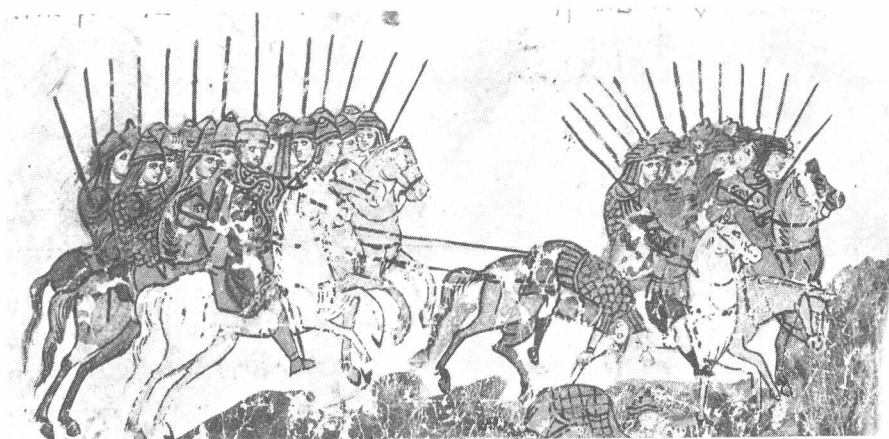
Kriegsliteratur und zu ihren Bestrebungen, ihre Taktik den jeweiligen Feinden anzupassen sich stets um Erneuerungen in der Ausrüstung ihrer Krieger bemühten, indem sie die jeweiligen neuen Technologien aufgriffen. Man kann sich also der Meinung anderer Forscher anschließen, nach der Byzanz bis zum 12. Jahrhundert einen Vorsprung im Bereich des technologischen Wissens und Könnens, zumindest was die Kriegstechnologie betrifft, besaß.

**Universität Ioannina
Abteilung für Geschichte und Archäologie**

1. Πέρσης βασιλιάς με τὸν ὄπλισμό ἑνὸς κλιβαναρίου.
Ἐνάγλυφο σὲ βράχο στὸ Ταq-i Bustan (Ἰράν), Ε' - Ζ' αἰ.

2. Μαδρίτη, Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. Χειρόγραφο τῆς «Συνόψεως Ἱστοριῶν»
τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη, φ. 19r. Μέσα τοῦ ΙΒ' αἰ.

5. Βλ. εικ. 4, φ. 36ν.

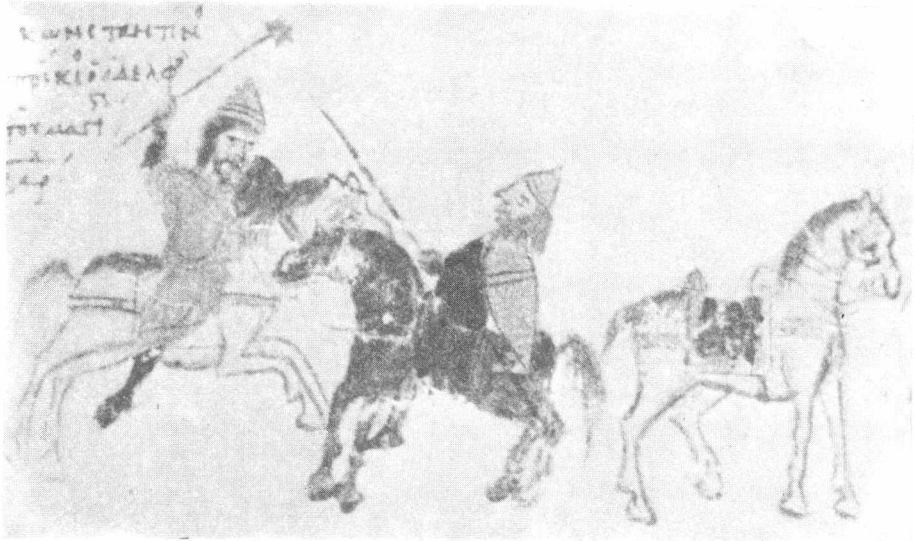
6. Εικόνα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀπὸ στεατίτη.
Λοῦβρο, ΙΑ΄ αἰ.

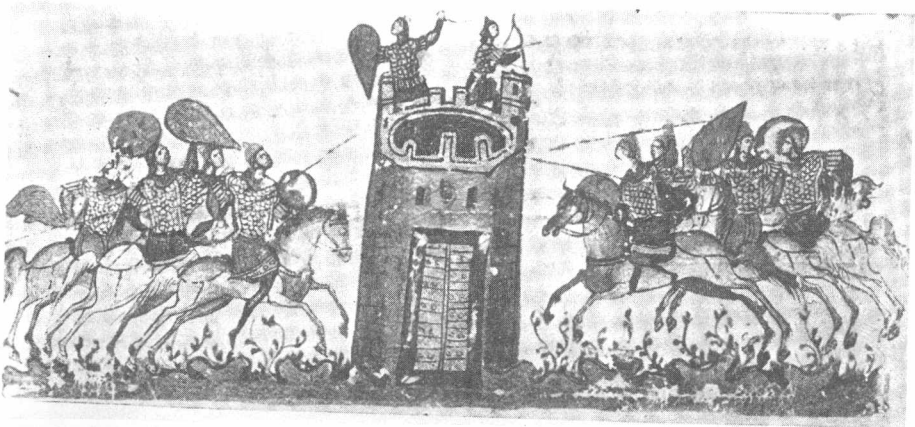
3. Εικόνα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἀπὸ στεατίτη.
Κρεμλίνο — Συλλογὴ ὀπλων, ΙΔ΄ αἰ.

4. Βενετία, Ἑλληνικὸ Ἴνστιτούτο. Κώδικας ποὺ περιλαμβάνει τὸ μυθιστόρημα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, φ. 39r, ΙΔ΄ αἰ.

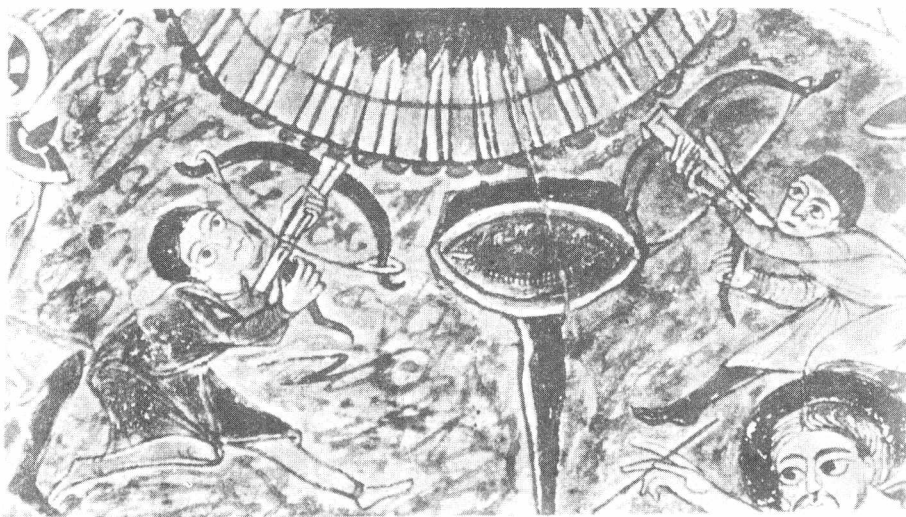
7. Ἰωάννης Σκυλίτζης τῆς Μαδρίτης, φ. 162ν.

8. Παρίσι, Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη, ἑλλην. κώδ. 74, φ. 95ν. Μέσα ΙΑ' αἰ.

9. Ἰωάννης Σκυλίτζης τῆς Μαδρίτης, φ. 34ν.
Ἐκτοξεύεται τὸ «ὑγρὸν πῦρ» ἀπὸ βυζαντινὸ πλοῖο.

10. Παρίσι, Ἐθνικὴ βιβλιοθήκη, λατ. κώδ. 12302, φ. 1. Θ' αἰ.